

SZÚCS JENŐ

## SÁROSPATAK KEZDETEI ÉS A PATAKI ERDŐURADALOM\*

A középkori települések kezdeteit többnyire az frástalanság homálya veszi körül; nem kivétel ez alól Sárospatak sem. Mégis a szerencsésebbek közé tartozik, mert a homályt valamelyest eloszlatni segítő legkorábbi írott források közül mindjárt az első, P. magister 1200 körül írt *Gesta Hungarorum*ának 15. fejezete valóságos kis történeti bevezetést tartalmaz a kezdet kezdeteire nézve. Különös figyelmet érdemel tehát a magyar Anonymus információja; oly módon természetesen, hogy minél több megközelítésből próbáljuk ellenőrizni az elmondottak hitelét.

Az elbeszélés három, egymástól jól elkülönülő elemből áll. Az első egy kis anekdóta, a magyar honfoglalás egy állítólagos apró zempléni epizódja. Eszerint Árpád fejedelem követei Salán vezérhez igyekezve átúszatták a Bodrogot „azon a helyen, ahol ebbe a Sátorhalomról lefolyó folyócska beleömlik”, majd amikor ezen, az éppen megáradt patakon akartak volna átkelni, az egyik követ, Ketel lova megbotlott, maga a követ elmerült az árban, s társai segítségével is csak nagy nehezen sikerült megmenekülnie. „Azt a folyót ezért Ketel társai tréfásan Ketelpatakának (*Ketelpotaca*) nevezték el” — zárul az elbeszélés első része. Az anekdotához az író hozzáfűzi, hogy utóbb Árpád ennek a Ketel vitéznek adományozta „az egész földet a Sátorhalomtól a Tolcsva folyóig” (*a Satorholmu usque ad fluvium Tulsva*).

Ezután az elbeszélés elkanyarodik az epizód színterétől. Megtudjuk, hogy Ketel nemcsak ezt a földadományt kapta, hanem egy másikat is a Duna mellett, ahol a Vág beletorkollik. Fia, Alaptolma utóbb itt építette fel Komárom várát; e tájon temették el később pogány módra mind az atyát, mind fiát.

A harmadik lépcsőben tér vissza az író megint ahhoz a földhöz, „melyet most Ketelpatakának hívnak”. Közli, hogy a birtokot Ketel ivadékaik Endre király idejéig birtokolták, aki azonban cserében megszerezte azt az utódoktól, „mégpedig két ok miatt: először, mert a királyoknak alkalmas volt vadászat céljára, másod-

---

Szűcs Jenő itt közlésre kerülő tanulmánya a Sárospatak történetét feldolgozó kötet számára készült, de folytatás nélkül maradt. A félbemaradtan is páratlan értékű munka közreadásával őt esztendeje eltávozott feledhetetlen kollégánkra emlékezzünk, aki ez évben töltötte volna be a 65. életévét.

1 A mű keletkezési korát (ha nem is a szerző személyét) módszeresen és vitathatatlan érvénnyel tisztázta *Szilágyi Loránt*: Az Anonymus-kérdés revíziója. 1–2. In: *Századok* 71 (1937) 1–54, 136–202. Eredményeit azóta *Györffy György*, *ifj. Horváth János* és mások további perdöntő érvekkel egészítették ki. Ld. a kérdés legújabb tudománytörténeti áttekintésével együtt *Csapodi Csaba*: Az Anonymus-kérdés története. Bp. 1978., különösen: 91–101, 111–119.

szor meg, mert szeretett azokon a tájakon lenni felesége, minthogy ott közelebb lehetett szülőföldjéhez”. Orosz fejedelem leánya volt ugyanis — kerekíti ki a történeti magyarázatot P. magister —, és félt a német császártól, aki Péter király meghosszulására készült Magyarország ellen.<sup>2</sup>

A fejezet első elemének forrása valószínűleg névmagyarázó népmonda. Maga a szóbanforgó patak csakugyan létezett e néven, ha nem is pontosan ott folyt, ahová Anonymus lokalizálta, s ahol az újabb időben — a néhai jegyző művének 18. századi felfedezése nyomán, de átvéve a szöveg első kiadásának hibás olvasatát is — egy patakot „Retelpataknak” kereszteltek el.<sup>3</sup> A *fluuius Kutel* (1262) nem a Sátorhegyről eredt, hanem Makkoshotyka felett a Nagy-Somhegy (494 m) oldalán, és felső szakaszán Makramál (a mai Makkoshotyka) határának nyugati vonulatát alkotta a Nagy Somhegy alatti erdőkig felnyúló területen,<sup>4</sup> azaz: a múlt században „Völgyi pataknak” is mondott mai Hotyka patakkal azonos. A Bodrogha vezető alsó szakazon szintén *Kethelpotok* (1252), *Ketelpotok* (1257) volt a neve e folyócskának, pontosabban annak a vízfolyásnak, mely az előbbi és a mai Hercegkúti (régén Radvány) patak összefolyásából keletkezett, s az újabb korban „Malomárok” nevet viselt. A Patakról Olasziba vezető út már a 13. század közepén kőhíddal (*pons lapideus*) hidalta át.<sup>5</sup> Talán az Anonymus által elbeszélt epizód helyi mondai eredetére utal az a mód, ahogy az utóbb említett határjárás a torkolatvidéket megnevezi: egy bizonyos „hely”, melyet Ketelpataknak mondanak.<sup>6</sup>

Egy jelentéktelen patak emlegetése a hozzáfűződő kis történetbe ágyazva, de egyidejűleg félrelokalizálása: maga e kettősség amellett szól, hogy P. magister együtt kaphatta a nevet az epikai anyaggal, a helyszínt pontosan nem ismerte, elbeszélésének ezt az elemét tehát hálomából meríthette. Egyik lehetséges forrását maga az író árulja el a Dél-Zemplénién átvezető követjárás következő állomásán, Szerencsnél. Ide érkezve (a 17. fejezetben) az író nemcsak azt tartja szükségesnek, hogy az Aba nemzetség 1200 táján e vidéken bírt földjeit sürgősen a

- 2 SRH. I. 54-56. — Pais Dezső magyar fordításának legújabb kiadása *Anonymus Gesta Hungarorum*. Bp. 1975. 93-94. Az utolsó passzusban a szöveget közelebb hoztam az eredeti latin logikájához.
- 3 A téves „Retel” olvasat *J. G. Schwandmer* kiadásából származik (*Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini... cum amplissima praefatione Matthiae Belii* 1-3. Cura et studio *Ioannis Georgii Schwandmeri*. Vindobonae 1746-1748. I. 12. etc.), s a helytörténeti írásokban több mint másfél évszázados sikert aratott. A Károlyfalván át a Ronyvába folyó patak „Retelpatakká” nyilvánítót az a körülmény sem zavarta, hogy ily módon érvénytelenítették P. magister közlését, miszerint a szóbanforgó *parvus fluuius... descendit in Budrug*. SRH. I. 55.
- 4 A *Macramal* föld 1262. évi határjárás befejező szakaszában a nyugati határ dél-északi irányban a Papaj hegy (mons Popol) alól vadit in ... *fluuium Kutel*, et per eundem fluuium eundo directe vadit versus septemtrionem aut silvan que wigariter Nogsun vocatur. H. VI. 110. (Reg. Arp. 1789). Lásd még a II. fejezetben a pataki uradalom eredeti határainak rekonstrukcióját. Makkoshotyka 1866. évi kataszteri térképén Völgyi patak. (OL Térképtár. S. 78. 333. téka.)
- 5 Az 1252. és 1257. évi határjárásokról bővebben alább. A kiadásokban (számbavéve: Reg. Arp. 979 és 1172; újabban: Cod. Slov. II. 278, 403.) *Kechelpotok* olvasható. Tény, hogy az 1252. évi eredetiben (DI. 369) a c és t megtévesztően azonos jele miatt nehéz egyértelműen dönteni, de már az 1270. évi átírásban (DI. 370) éppúgy, mint az 1257. évi új adomány korábban nem ismert eredetijében (DF. 209 766) kétség nélkül *Ketelpotok*. — A lényegyet tekintve helytálló azonosítás: Ujláki István: Rettel-pataka vagy Keczel-pataka? In: AZT 2 (1896) 37-40. és uő.: A darnói prépostság helyrajza. In: AZT 2 (1896) 165-168, 193-195. A „Malom árok” név a patak alsó folyása mentén sorakozó vizimalmoktól ered, melyeket pontosan ábrázol az alább gyakran idézendő 1833. évi kamarai térkép.
- 6 A fenti oklevelekben azonos szövegezéssel: *intra in locum qui Kethelpotok (Ketelpotok) vocatur, et ibi intra iterum in Budrug*. Határjárásoknál azonban másutt is előfordul, hogy patakokat — ha határjelekkel vannak ellátva — *locusnak* neveznek.

nemzetség őseinek, Ednek és Edöménnek adományoztassa Árpáddal, hanem kommentárt is fűz a dologhoz: „Ezek utódai Isten kegyelméből máig [*usque nunc*] érdemesek a földek birtoklására”. Ez az egész műben feltűnően egyedülálló aktualizálás félreérthetetlenül mutatja, hogy az író kapcsolatának az Abákkal minden más úri nemzetségénél szorosabbnak kellett lennie.<sup>7</sup> A nemzetség környékbeli birtoktömbjeit az író, a valóságot híven és pontosan tükrözve, a Taktaközben (*iuxta Tocotam*) és az „erdők alatt” (*infra silvas*) nevezi meg. Azokról az erdőkről van szó, melyeknek alján a 16. fejezetben végiglovagoltatta hőseit<sup>8</sup>, tanúsítva, hogy nagyjából mégiscsak ismeri a vidéket: a ma zempléninek nevezett, akkoriban jóval kiterjedtebb erdőszégről. A hajdani nagy pataki uradalomból 1200 körül, mint látni fogjuk, a nyugatnak tartó utazó valóban az Aba nemzetség egyik ága birtokára, Bodrogkeresztúr földjére lépett, melyhez észak felől szintén e nemzetség Erdőbénye és Tállya birtokai csatlakoztak.<sup>9</sup> A helyrajzilag kissé elcsúsztatott történet tehát akár az Abák elbeszéléseiből is származhatott.

De P. magister elbeszélésének történeti értéke természetesen nem az előljáróban előadott mondai jellegű epizódon fordul meg, hanem a következő két elemen, ahol az író az anekdotázásról, érzelkelhető hangváltással, áttér egy kettős birtoktörténeti értekezésre. Anonymus elsősorban nem is „Ketelpatakaról” akart beszélni, hanem Ketel utódai korabeli birtokainak eredetéről, ahogy ezt már a fejezet címével is világosan kifejezésre juttatta: „Komárom váráról” (*De Camaro castro*). Maga Ketel ugyanis nem mondai vagy fikatív alak, hanem a Katapán vagy Koppány nemzetség őse; az ős emléke a nemzetségi névadás hagyományában még a 13. században is elevenen élt.<sup>10</sup> A nemzetség birtokai 1200 táján csakugyan Komárom megyében terültek el,<sup>11</sup> „néhai Béla király jegyzőjének” főnöke a kancelláriában pedig e nemzetség korabeli kiemelkedő sarja, Katapán székesfehérvári prépost (1192–1198), majd egri püspök (1198–1216) volt.<sup>12</sup> Ha tehát a 11. század közepe táján valóban létrejött az elbeszélte birtokcsere, melyre az író a fejezet végén, miután tisztázta a Komárom megyei birtokok történeti „jogforrását”, visszakanyarodik, a nemzetségi hagyomány közvetítőcsatornája kézenfekvő. Valószínűsíti különben a nemzetségi ős hajdani birtoklását ezen a tájon, hogy nevével összefüggésbe hozható egy másik vízfolyás eredeti megnevezése is, jöllehet ez már a Bodrogközön. A Karcsa érrendszere egyik főágának, a Karcsa falutól északra K-Ny irányban folyó, majd északnak kanyarodó, és a Bodrogszerdahelynél a Bodrogra ömlő Kis Karcsának régi megnevezése *fluvius Kedel* (1271) volt.<sup>13</sup>

A racionális modorban előadott („két ok miatt: először... másodszer...”) kerek kis birtoktörténeti értekezés hitelle iránti bizalomtalan éppen nem csökkentik a benne foglalt történeti elemek, már amennyiben további történeti vagy régészeti támpontokkal összhangba hozhatók; minderről még lesz szó. Mindenesetre Endre király egyéb forrásokból is ismert orosz feleségének, vagy akár félelmének emlegetése a Péter elűzését követő császári támadástól, de még a királyi vadászatokra való utalás is szemmel láthatóan más természetű motívumok, mint

7 SRH. I. 58. A kommentár jelentőségére Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 115. A kutatás különben régóta felfigyelt arra, hogy Anonymus leginkább Dél-Zemplén és Borsod topográfiaját ismeri; sokan éppen ezen az alapon keresték szűkebb hazáját e térségben.

8 „Ketelpatakaról” Tarcal felé *transeuntis silvam iuxta fluvium Budrug equitando* ... SRH. I. 56.

9 Az Abák zempléni birtokaira részleteiben ld. a II. fejezetet.

10 Pl. az 1244 előtt elhalt *Althumon* fia *Kethel* nevében. W. VII. 180. Vö. K. II. 332.; Györffy Gy.: Krónikáink i. m. 118.

11 K. II. 336.; Gy. III. 390.

12 Györffy Gy.: Krónikáink i. m. 117-118.

13 1271/1400 Kengyelteki határjárásában: *Prima meta incipitur a parte meridionali ... ex parte terre Bechked* [ma Becsked pusztja vagy tanya Karcsától északra]; *deinde versus (?) aquilonem, et cadit in fluvium Kedel vocatum; et in eodem fluvio currendo versus occidentem*... A határjárás csak az 1400. átiratban: Reg. Arp. 2128. Az azonosításhoz lásd a Kis Karcsa folyását még jól ábrázoló II. katonai felvétel (1853) térképét és a Karcsa érrendszerének a vízszabályozások előtti rekonstrukcióját *Valter Ilona*: A Bodrogköz honfoglalás kori és középkori településtörténete. In: Agrártörténeti Szemle 16 (1974) 32-33.

Ketel vitéz mondai színezetű kalandja a honfoglalás idején. Az értekezés hitele iránti bizalmat erősíti, hogy az író ezen a ponton semmiféle igazolási szándék nem sarkallhatta. A befejezésül szóba hozott birtokcsere egyszerűen „történeti érdekesség” volt számára, mely semmiféle aktuális birtokjogot nem legitimált; a „történeti legitimáció” a Komárom megyei birtokoknak szólt. Anonymus regényes *Gestája* köztudomásúan nem a honfoglalás valóságos történetére, hanem, az 1200 körüli idők politikai földrajzának és birtokviszonyainak megvilágításán túl, elsősorban ama történeti töredékekre nézve elsőrendű forrás, melyeket az író a legendás homályba vesző honfoglalás és saját kora közti időszakból — szóbeli hagyományból merítve — átmentett. Témánk vonatkozásában elsősorban az érdemel tehát figyelmet, hogy 1200 táján egy bizonyos „föld” az újhelyi Sátorhegytől nagyjából Olaszliszkaig egyetlen tömböt, és pedig akkoriban már régóta királyi birtoktömböt alkotott, mely összfüggött egyrészt a királyi vadászatokkal, másrészt valamiképpen a királynék ott-tartózkodásával is.

Mint hogy a honfoglaló nemzetség a hagyomány szerint korai időkben megvált a birtoktól, búcsút vehetünk személy szerint Ketel vitéztől, de a mögöttes történeti háttértől is, mint hogy a történelemnek ez a ködbe vesző szelete és Sárospatak vélhető települési kezdetei nem érintkeznek egymással. Nem kell tehát szembenéznünk azzal a problémával, hogy ha a hagyomány magva hiteles, a *Ketel* és *Oluptulma* török nevek,<sup>14</sup> valamint a vidék eredeti „kabar” — etnikailag káliz — megszállására mutató olyan nyelvi nyomok, mint éppen a szóbanforgó patak-párhuzamos völgy Káliz ér (*Kaluzer*) neve,<sup>15</sup> nem különben a kabar szállásterületet feltételező, eléggé elterjedt régészeti feltételezések<sup>16</sup> hogyan egyeztetetők össze azzal a nemrég megfogalmazott másik nyomos hipotézissel, hogy az Ondava és a Bodrog völgye a dél-zepléni Ond falu vidékéig az e nevű magyar nemzetségtől korai szállásterülete lehetett.<sup>17</sup> A kérdés itt kizárólag P. magister hitele szempontjából érdemel figyelmet, aki Ketelt éppen *Ound pater Ete*, a Bár-Kalán nemzetség ősenek követársaként szerepelteti Dél-Zemplénben. Tudnivaló ugyanis, hogy éppen ennek az úri nemzetségnek leszármazottja volt Kalán püspök, Anonymus kortársa és másik főnöke III. Béla király kancelláriájában. Ismerve általában azt a szinkretikus szerkesztési módot, ahogy az író különféle hagyományelemek „logikus” egybeötvözése révén honfoglalástörténetét megalkotta, az egyébként fiktív — végeredményben a fehér ló monda epikájára felfűzött — követjárásban a követek társítása talán nem véletlen.<sup>18</sup> Számolni lehet mindenestre egy immár harmadik csatornán is nemzetségi hagyományelemek beszivárgásával a *Gesta Hungarorum*ba.

Mindazonáltal, még ha az alább kifejtendők tovább erősítik is majd az elbeszélés történeti magvának valószínűségét, ezáltal még mindig inkább csak tulajdonképpen témánk környékén, úgyszólván csak peremén oszlik el valami az írástalanság homályából. Anonymus annyit sem tett meg, hogy legalább egy röpke utalással tanusította volna, hogy az ő korában egyáltalán létezett valamilyen település az adott „földön”; igaz, e negatívumból sem következik semmi, mint hogy a

- 14 Eltérő etimológiával *Pais Dezső*: SRH. I. 55 (3. jz.) és *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. 239.
- 15 Az 1252. és 1257. évi oklevelekben körülhatárolt föld (lásd 5. jz.) nyugati határa. Az 1838. évi kamarai térképen (Sárospataki Róm.kat. Egyházi Gyűjtemény) *Kaliz ér* mint Petrahó (mai Bodroghalász) nyugati határa.
- 16 Ugyanez a helyszínrajz, a két vízmeder (Káliz ér és Malom árok = középkori *Ketelpotaca*) pontos ábrázolásával mint határvizekkel Petrahó 1854. évi kataszteri térképén. (OL Térképtár S. 78.) A 19. század végén is általában *Kálizér* néven emlegették. *Ujlaki I.*: Rettel-pataka i. m. 40.
- 17 *Györffy György*: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. In: Archeológiai Értesítő 97 (1970) 227-229.
- 18 *Györffy Gy.*: Krónikáink i. m. 111.

városelőzmények általában kívül rekedtek látókörén. Bizonyos fokig hasonló csaló-dást okoz a másik régóta ismert, Anonymus művével egykorú írott emlék — a néhai jegyző információjának ikerpárja a Sárospatak kezdeteiről való elmélkedésekben.

A „Szent Miklós egyházánál lakozó pataki vendégletelesek” (*hospites de Potok*) számára Imre király által kiadott 1201. évi kiváltságlevelet<sup>19</sup> hagyományosan és axiomatikus módon „Sárospatak városprivilegiumaként” emlegeti nemcsak a helytörténeti kompendiumok többsége, hanem gyakran a tudományos irodalom is. Ez az oklevél azonban sem nem városprivilegium,<sup>20</sup> sem nem Sárospatak privilegiuma. A legkorábbi ismert magyarországi *hospes*-kiváltságlevélről van szó, melyet azonban a „Patakhöz közeli Olaszi falu” lakosai (*cives et hospites/hospites seu cives de villa Olozy prope Potok*) írtak át utóbb és erősítették meg a maguk számára (1272, 1285). Hogy eredetileg is az ő privilegiumuk volt, az kétségtelen, hiszen Olaszi — a mai Bodroglaszti — templomának védőszentje volt Szent Miklós,<sup>21</sup> Patak korai temploma, mint alább látni fogjuk, Szent Mihály arkangyal tiszteletére volt felszentelve. A helyes összefüggés nyilvánvaló a kiváltságlevél provenienciájából is. Olaszi falut Perényi Imre nádor 1502 körül a Terebesen alapított pálos kolostornak adományozta; a privilegium Olaszi középkor-végi birtokosai, a terebesi pálosok okleveleivel együtt jutott aztán a 18. század végén a kamarai levéltárba, onnan pedig az Országos Levéltárba.<sup>22</sup> Ez a korrekció természetesen nem zárja ki, hogy kiváltságolt telepesek élhettek a Szent Mihály egyház körül is, azaz a közelebről Pataknak nevezett település magvában, hiszen ilyen nevű település (*villa Potoc*) megléte az 1221. évből már igazolható.<sup>23</sup> De a helyreigazítás még azt sem jelenti, hogy a szóbanforgó kiváltságlevél tágabb értelemben ne tartozna Sárospatak előtörténetéhez. Sőt, az oklevél ugyanazt az információbázist egészíti ki, mint P. magister műve, eleve ráirányítva a figyelmet arra a tágabb keretre, melyben Sárospatak genezisét is keresnünk kell. Ha ugyanis *hospites de Potok* éltek másutt is, például a szomszédos Olasziban, akkor már eleve nyilvánvaló, hogy a fogalomnak ugyanazzal a tágabb tartalmával állunk szemben, mint Anonymusnál: „az egész föld (*tota terra*) a Sátorhalomtól a Tolesva folyóig”.

Ami a nevet illeti, valamit máris előre kell bocsátani. A „Sárospatak” névforma csak a 15. század közepén (első ízben egy 1458. évi oklevélben) bukkan fel, hogy aztán a középkor vége felé fokozatosan dominánssá váljék.<sup>24</sup> Korábban

19 Imre király 1201. évi privilegiuma *hospites de Potok apud ecclesiam sancti Nicolai commorantes* számára V. István 1272. évi átíratában, s IV. László mindkettőt átíró és megerősítő 1285. júl. 18-i oklevelében maradt fenn. A kiadásokra: Reg. Arp. 194, 2150, 3369.

20 A *hospes*- és városprivilegiumok elvi különbségéről Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. In: Tanulmányok Budapest múltjából 14 (1961) 27 ssk. — A várostörténeti irodalomban is ritka világossággal mutatott rá, hogy a szóbanforgó oklevél Bodroglaszti privilegiuma: *Pleidell Ambrus*: A magyar várostörténet első fejezete. In: Századok 68 (1934) 8.

21 1332: *N. sacerdos ecclesie sancti N. de Olasi*. Mon. Vat. I/1. 250. — A 11-12. századi pataki rotunda védőszentjéről lásd alább 42-44. jz.

22 Eredeti jelzete: *Acta Paulinorum*, Terebes 2/1.(=Dl. 40). Olaszi eladományozására Bándi Zsuzsanna: Északkelet-magyarországi pálos kolostor oklevelei. In: Borsodi levéltári évkönyv 1985. 675-678, 684. (különösen 9, 10, 12, 16, 18, 31. sz.)

23 VR. 274 (320).

24 A legkorábbi előfordulás Mátyás király 1458. szept. 1.-i oklevelében: *prope civitatem Sarospatak (Stephanus Kaprinay*: Hungaria diplomatica tempore Mathiae de Hunyad, 1457–1461. I–II. Vindobonae 1767–1771. II. 202), majd 1459: *opidum ... Sarospatak* (DF. 222 801); 1461: *in opido ... Sarospatak* (Dl. 15664); 1475: *in opido ... Sarospatak* (DF. 223 502); majd egyre sűrűbben. Egy 1437. évi említés (*in oppido Sarospatak*) hitele kétséges, mert az oklevél eredeti jele elveszett, csak 18. századi regesztája maradt fenn (Leleszi konv. Elenchus V. B. 242.).

mind tágabb értelemben — az uradalom vagy ispánság, *comitatus* megnevezésére —, mind szűkebben, az adott település nevéként, kizárólag a „Patak” névforma ismeretes, éspedig a 14. század közepéig rendszerint a mclyhangú *Potok* (*Pothok*) formában.<sup>25</sup> A magashangú, nyiltabb *Patak* (*Pathak*) alak kivételesen fel-felbukkan ugyan már az 1300 körüli évtizedekben,<sup>26</sup> de erre az időszakra még inkább az átmeneti *Potak*, *Patok* alakok jellemzőek.<sup>27</sup> A magashangú forma térhódítása az 1340-es évtizedben következett be,<sup>28</sup> 1350 táján nagyjából meg is vonható a felső hangváltás határa. A helybéli jegyzők alig évtizedet késtek; a város saját kiadványainak sorában 1303 óta következetesen használt *Pothok* névformát egy csapásra, az 1358. évben váltja fel a *Pathak* (*Patak*) alak,<sup>29</sup> mely aztán megmarad, hogy városi oklevélben majd csak az 1491. évben bukkanjon fel a *Sarospatak* név.<sup>30</sup>

Az oklevelek közvetlenül nem igazolják P. magisternek azt a kijelentését, hogy az ő korában (*nunc*) a Sátorhegytől a Tolcsva patakig terjedő „egész földet” Ketelpotának nevezték;<sup>31</sup> más szóval, nem igazolható, hogy az uradalom és központi településének az oklevelekben mutatkozó „Patak” neve ennek az eredeti névformának rövidítéséből keletkezett volna. De ez sem lehetetlen, jóllehet önmagában a névtípus — több volt belőle az országban — nem szorulna különösebb magyarázatra. Figyelmet érdemel azonban, hogy egy közbeeső *Potoka* névvariáns felbukkan már IV. Béla király levelének keltezésében, majd párhuzamosan fut (többnyire *Pothoka* formában) a *Potok* névalakkal a 14. század közepéig, s ami feltűnő, elsősorban egyházi ügyek összefüggésében, az egri püspökség és káptalan tizedszabályozásában, az igen korai pataki domonkos kolostor emlegetésekor, a

- 25 1201 (*Potok*): 19. jz.; 1219, 1221 (*Potoc*): VR. 233 (215), 274 (320); 1234, 1238, [1243-54] (*Potoch*): W. XI. 263.; Z. I. 3., MES. III. 132; a továbbiakban *Potok* \* *Pothok* 1248: F. IV/2, 20 (=DF. 264 114); 1252: H. VI. 67. (Reg. Arp. 979); 1261: W. VIII. 5. (Reg. Arp. 1780); 1262: W. III. 24. (Reg. Arp. 1785), H. VI. 110. (Reg. Arp. 1789) — majd oklevelek hosszú sorában, főként *villa*, *comes(comitatus)* de és *plebanus de* összetételekben a 14. század derekáig. Az utolsó *Potok* névformák 1342: Dl. 31 242; 1343: A. IV. 330; 1351: A. V. 461. A 14. századi krónikaszerkesztményben is: *de comitatu Potokensi*. SRH. I. 494. — A torzult alakok, mint 1273: *Pothok* MES. II. 27; *Puthok* 1341: Z. IX. 133; *Pothoh* 1367: Kállay II. 1602 sz. ritkák és elhanyagolhatók.
- 26 [1292]: DF. 210 703; 1298: W. XII. 631; 1302: Z. I. 106 (=Dl. 76 192); 1304: Z. IV. 623; 1311: Z. I. 120. (=Dl. 82 741); 1314: Reg. Slov. I. 495; 1322: Dl. 40 414; 1327: A. II. 311. E téren figyelmen kívül hagyandók az 1300 körüli, de 14-15. századi átírásban fennmaradt oklevelek.
- 27 S.d. [XIII. sz. vége]: Dl. 75 247; 1295: W. X. 180; 1312: A. I. 261; 1312: A. I. 263; 1322: Dl. 83 164; 1325: DF. 210 317; 1347: A. V. 159. E forma utolsó előfordulásai 1358: A. VII. 524; 1360: DF. 219 473.
- 28 1340: A. IV. 1; 1343: Z. II. 87; 1343: *Lojda József*: Adatok a bottyáni parókia filiáinak történetéhez. In: AZT 19 (1914) 314; 1344: A. IV. 459; 1345: Dl. 3780; 1349: *Iványi Béla*: Eperjes szabad királyi város levéltára. Archivum liberae regiaeque civitatis Eperjes 1245–1526. Szeged, 1931. 50. sz. (Acta litterarum ac scient reg. univ. Hung. Francisco-Josephinae, Sect. juridico-politica, 2.)
- 29 1358: A. VII. 22. (=Dl. 47 939). Ezt követően következetesen *Patak*, *Pathak*, csupán egy ízben (1361) *Potak*. Dl. 51 936. A megelőző *Pothok* névforma 1303–1354 közt 18 városi kiadványban [szerepel].
- 30 Dl. 19 715.
- 31 C. 15.: *terram illam, que nunc Ketelpotaca vocatur, posteritas eius usque ad tempora Andree regis ... habuit* SRH. I. 55.

pataki plébánosok saját kiadványaiban, főesperesi oklevélben, pápai *supplicatio*ok registrumában, ferences provinciális oklevelekben.<sup>32</sup> Előfordul városi kiadványban is (1324), az egri káptalan pedig egy ízben (1327) az egész — Újhely felől Olaszi felé húzódó — „pataki völgyet” e névformával nevezte meg (*de valle Potoka*).<sup>33</sup> Tekintetbe véve az egyházi szóhasználat hajlamát a konzervatívizmusra, nem elképzelhetetlen tehát, hogy az Anonymus által említett *Ketelpotaca* név rövidülésének első, korai fázisa konzerválódott e névalakban. Más szóval 1200 és 1350 közt egy *Potoka* → *Potok* → *Potak/Patok* → *Patak* fejlődéssor állítható fel, melyből 1450 után bővüléssel alakult ki a *Sarospatak* névalak.

A továbbiakban a forrásszerűségekhez, nem pedig a köznapi szóhasználatban napjainkban tapasztalható újabb rövidüléshez igazodunk, ha a későközépkor előtt általában Patakról beszélünk, jelzős összetételekben is a „pataki” formát használjuk.

\*

P. magister hitelének ellenőrzéséhez nem valamely még korábbi, az 1200 előtti idők homályából valamivel többet megvilágító írott forrás segít hozzá (ilyennek felbukkanása ma már nem is remélhető), hanem a régészet. Az a kis körtemplom, melynek alapfalaira a középkori plébániatemplom helyreállítását megelőző ásatás során, a templomtól délre alig több mint tíz méternyire 1965 májusában G. Molnár Vera rábukkant, a királyi jegyző információját nemcsak megerősítő vagy kiegészítő, hanem vallomásértékben azzal egyenrangú történeti forrás — kivált, ha követjük a köveknek azt a vallatását, amit maga az ásató régész kezdett el módszeres körültekintéssel.

A feltárt egy méter vastagságú, szabályosan köralakú fal egy hét méter belső átmérőjű egykori rotunda alapfala, melyhez keletről patkóíves szentély csatlakozott, a falhoz épített oltárral. A felmenő falat apró, szabálytalan kövekből, meszes habarcs kötőanyagával építették, padozatát fehérés terazzo borította.<sup>34</sup> A körtemplom, ahogy G. Molnár Vera széles körű vizsgálódással megállapította, egy Kelet-Közép-Európában az első ezredforduló körül elterjedt jellegzetes templomtípushoz tartozik, melynek korai megjelenési formái — a Karolingok és az Ottók építkezéseinek kicsinyített másaiként — elsősorban uralkodók és előkelőségek kápolnáit voltak; az építkezési forma a 12. század folyamán terjedt el, mintegy két évszázadra, a falusi templomépítkezésekben mint a parochiális templomocskák egyik típusa.<sup>35</sup> De a pataki körtemplom nem plébániatemplom volt. Sem az 1965-66. évi, sem az 1968. évi ásatások<sup>36</sup> nem találtak a kis templom környékén

32 [1250]: Reg. Arp. 934. Az egri püspök és káptalan 1275: DF. 209 900; 1325: DF. 210 317; a domonkos kolostor összefüggésében [1291]: Z. I. 38; 1322: F. VIII/2, 342. (=DI. 42 086); pataki plébánosok 1307, 1321, 1324: A. I. 129; DI. 2059; A. II. 157; borsovai főesperes 1317: Z. I. 154; *supplicatio* 1344: *Bossányi Árpád*: Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Bp. 1916–1918. I/2. 48; ferences provinciális 1357: Z. XII. 31. Lásd még pl. 1291: Z. I. 38; 1305: Z. I. 110.

33 Z. I. 253; F. VIII/6, 99.

34 *Molnár Vera*: A sárospataki rotundáról. In: Móra Ferenc Múzeum évkönyvei 1966/1967. 154.

35 *Gervers-Molnár Vera*: A középkori Magyarország rotundái. Bp. 1972. (Művészettörténeti füzetek, 4.) 1-26.

36 *Gömöri János*: Beszámoló a sárospataki róm. kat. templom mellett 1968-ban végzett ásatásokról. In: A Herman Ottó Múzeum évkönyve 9 (1970) 114.

sírokat, vagy bármi nyomát annak, hogy körülötte Árpád-kori temető terült volna el. Ugyanakkor, bár az ásátás során nem került elő a datálást közvetlenül lehetővé tevő régészeti anyag, mind az alaprajzi forma, mind a falazás módja arra vall, hogy a pataki rotunda e templomtípus magyarországi megjelenésének korai szakaszában, még a 11. században épülhetett, és pedig „legvalószínűbben a 11. század közepén, I. András idején ... korai udvarházhoz tartozó királyi kápolnaként.”<sup>37</sup>

Az ásató régész idézett feltevése természetesen már az Anonymus elbeszélésével való lehetséges összhang keresése jegyében született meg. Közvetlenebb és perdöntőbb ennél az a párhuzam, mely a pataki körtemplomot részint az esztergomi várban a 10. század végén épült Szent Vid kápolnával, részint — és főként — a veszprémi várban a 11. század elején Gizella királyné által építtetett Szent György kápolnával rokonítja. Ez utóbbinak 7,50 méteres átmérője, falának szintén a patakihoz hasonlóan tört kőből készült anyaga és mintegy egy méternyi vastagsága, köralakú hajójához kelet felől csatlakozó patkóíves apszisa<sup>38</sup> a legszorosabb rokonságot mutatja a pataki rotundával, sőt ennek közvetlen előképeként fogható fel. A királynék Gizella óta kialakult székhelye Veszprémben és az Anonymus által fenntartott hagyomány, mely szerint I. Endre szintén egy királyné — orosz emigrációjából 1046-ban magával hozott felesége, Anasztázia (Jarosláv kijevi fejedelem leánya)<sup>39</sup> — számára szerezte meg a Patak körüli „földet”, az építészeti rokonságot már eleve megmagyarázni látszik.

De ennél még közelebb is léphetünk. Az ásátás tanúsága szerint a rotunda, ha romladozó állapotban is, legalább a 17. század végéig (de talán az 1737. évi tűzvész) fennállt, a 13. század második fele óta mint a mai templom helyén felépült román, majd gótikus plébániatemplom kápolnája.<sup>40</sup> „Sajnos, okleveles adatok ... nem beszélnek róla” — írta annakidején az ásató régész.<sup>41</sup> Szerencsére nem így van. Már eddig is ismeretes volt, hogy Patak templomai közt az 1418. évben, amikor a város akkori földesura, Perényi Miklós bán búcsúengedélyt eszközölt ki a pápától, a felsorolás harmadik helyen említi egy Szent Mihály egyházat,<sup>42</sup> de ennek azonosítására nem volt támpont.<sup>43</sup> Pontos felvilágosítással szolgál azonban ugyanennek a Perényi Miklósnak a Galambóc ostroma előtt diktált két 1428. évi,

37 *Molnár V.*: A középkori Magyarország i. m. 30. Lásd még *uő.*: A sárospataki r. k. plébániatemplom története az 1954–65. évek ásátásainak tükrében. In: Magyar Műemlékvédelem. 6 (1969–1970) 143, 145. A rotunda korai építése mellett szól, hogy a hasonló rendeltetésű körtemplomok a 12. századtól fogva általában kváderkőből épültek. *Molnár V.*: A sárospataki rotundáról i. m. 154.

38 *Gyürky Katalin*: Die St. Georg Kapelle in der Burg von Veszprém. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 15 (1963) 341–408; vö. *Molnár V.*: A középkori Magyarország i. m. 28.

39 *Werner Mór*: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek, 1892. 117.

40 *Molnár V.*: A sárospataki r. k. plébániatemplom i. m. 143–144. Lehetséges, hogy még az 1770. évi említés is — „régii sekrestye romjai vagy alapfalai ... a szentély déli oldalán” — a rotunda romjaira vonatkozik.

41 *Molnár V.*: A sárospataki rotundáról i. m. 154.

42 *Ecclesia S. Michaelis. Lukcsics Pál*: XV. századi pápák oklevelei. 1–2. Bp. 1931–1938. I. 56. (48. sz.) Felhasználta már a pataki templomok okleveles adatainak összeállításakor *Détsy Mihály*: A sárospataki r. k. plébániatemplom történetének okleveles adatai. In: Magyar Műemlékvédelem 6 (1969–1970) 90.

43 *Détsy* (ld. 42. jegyzetet) pusztta találgatásként temetőkápolnának gondolta. Tévedés azonban az újabb kori népi képzet („Szent Mihály lova”) visszavetítése jegyében a Szent Mihály arkangyal titulust feltétlenül temetőhöz társítani.



kiadatlan végrendelete. Megtudjuk, hogy a földesúrnak már régóta szándékában állt, hogy a pataki Szent Mihály kápolnát (*capellam beati Michaelis*) renováltatja, benne örök misét és imádságokat rendel; most, végakaratként meghagyta feleségének, hogy az erre rendelt pénzből hozassa rendbe a kápolnát, s foganatosítsa a misézést is.<sup>44</sup> Minthogy a rendelkezéshez — hetedik pontként — közvetlenül csatlakozik a pataki Keresztelő Szent János plébániatemplommal kapcsolatos intézkedés, s a végrendelet egy olyan kápolnát nevez meg, ahol misézni és szentbeszédet tartani lehet, nem kétséges, hogy a Molnár Vera által alapfalaiban feltárt régi körtemplomról van szó, mely már akkoriban romladozó állapotban volt.

Magában a titulusban pedig további információérték rejlik. A Gizella királyné által alapított veszprémi püspökség védőszentje ugyanis, ahol a pataki rotunda legközelebbi rokona királyi — közvetlen rendeltetését tekintve királynéi — kápolnaként épült fel az ezredfordulón, Szent Mihály arkangyal volt („Szent Mihály püspöksége”), ahogy például az alább érintendő korai királyi — de a királynék eltartására rendelt — uradalmak közül a nagy dél-dunántúli birtok-együttes központjában a segesdi parochiális egyházé is.<sup>45</sup> A harcok arkangyal akit a korai és a java középkorban elsősorban a pogányok elleni küzdelem patrónusának tekintettek (Nyugat-Európában sok korai várkápolna viselte titulusát) védőszentként népszerű volt különben Patak közeli vagy távolibb környékén is.<sup>46</sup> A patrocinium tehát még egy lépéssel közelebb visz ahhoz, hogy a P. magister által elbeszélrt birtokjogi háttérrel hitelesnek fogadjuk el.

A hitelt még inkább megerősíti az egyházi jogi háttér. Köztudomású, hogy Patak plébániaegyháza végig a középkoron át kiváltságolt plébánia (*plebania exempta*) státusát élvezte, azaz a főesperes és az egri püspök joghatósága alól mentesítve közvetlenül az esztergomi érsek alá tartozott, plébánosát pedig megillette a teljes tizedjövövedelem. Ezt a jogállást még a város földesúri függésbe süllyedése, sőt a 16. század változásai sem rendítették meg. Így emlegeti a város plébániáját — Beregszász és Nagyszőlős társaságában — még az 1545. évi országgyűlés végzése is, sőt még a reformáció előretörése idején az 1567. évi urbárium is elismerte a plébános ősi jogát a tizedre.<sup>47</sup> Ezt a kivételes jogállást a helytörténet hagyományosan Patak korai városiasodásával hozza összefüggésbe — egyik jellegzetes pontjaként a Patak korai történetét behálózó tévedéseknek. A kérdés jelentősége megkíván egy kis kitérőt.

44 *Item sexto, sicuti semper illius fuimus intencionis, quod capellam beati Michaelis (archangeli) reformare faceremus (reformareremus), et unam missam perpetuam similiter cum aliis suffragiis et orationibus in eadem paragi debendis disponeremus, eandem capellam antelata domina consors mea de predictis pecuniis ex integro reformare, missam quoque prescriptam et orationes in eadem ordinare et constituere debeat.* 1428. máj. 27. és jún. 29. kisebb (zárvójelben adott) eltérésektől eltekintve azonos szöveggel: DI. 39 287 és 39 288.

45 Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 177.; Cs. II. 582.

46 Ezt a titulust viselte a Taktaközben Tiszaladány, Dél-Zemplémben Zombor és Vámosújfalú (1330 körül még „Tolcsvatd”), a Bodrogközben Battyán, a felsőbb zempléni részekben Toronya, Azar és Imreg parochiális temploma. Mon. Vat. I/1. 249-251. Különös figyelmet érdemel, hogy a szomszédos várispánság központjában, a Tisza melléki Szabolcsban a korai plébániaegyház szintén Szent Mihálynak volt szentelve. Kállay II. 42. 1207. — A Szent Mihály titulus szimbolikájára: Lexikon für Theologie und Kirche. VII. 161.

47 1545: XXV. tc. CIH; 1567: Decimas [így!] vero vinorum de antiquo iure concernit plebanum Patrhakysensem. U et C 40/35. fol. 4. A jogállás legkorábbi említése Újhely 1261. évi kiváltságlevelében: *Decimas eo modo per omnia solvere debeant quemadmodum hospites de Potok dare consueverunt ... decima ipsorum sacerdoti eorundem cedere debeat.* W. VIII. 5. (Reg. Arp. 1780).

Az *exempt* egyházaknak két csoportja létezett a középkorban. Az első — archaikusabb — csoportba azok a plébániák tartoznak, melyeknek listáját középkori pápai bullák tartották fenn. A legbővebb listát tartalmazó 1464. évi bulla harminchárom plébániát nevez meg, melyekhez még az erdélyi Szászföld nagyszebeni és brassói dékánátusának plébániái járultak.<sup>48</sup> Volt aztán a kiváltságolt egyházaknak egy másik — és az előbbinél népesebb, eredetében is különböző — csoportja, melyeknek listáját, ha nem is hiánytalanul, a felkutatható hagyomány alapján Pázmány Péter állította össze 1629-ben.<sup>49</sup> Mindkét csoportban szembetűnő a városi plébániák jelenléte, de eltérő arányban. A bullák listáján mindössze kilenc a városok száma, a felsorolt települések alig több mint negyede;<sup>50</sup> néhány oppidumon kívül a többség jelentéktelen falu volt már a kései középkorban. A második csoportban viszont dominálnak a városi plébániák. Patak az első csoporthoz tartozott. Már a legkorábbi ismert számbavételkor (1284) kiváltságot egyházként nevezte meg az esztergomi érsek, negyedikként — Bereg(?), Beregszász és Nagyszöllös után — az egi püspökség területén, abban a tágas ország-részben, mely Heves, Borsod, Abaúj és Sáros megyék nyugati határa és Erdély közt terült el.<sup>51</sup> Hogy a jogállás nem a városprivilegium folyománya volt, már az a tény is mutatja, hogy a kései középkori listákon szereplő Újhely plébániáját az oklevél még nem említi, holott a település már az 1261. évben városi kiváltságot kapott.

A kiváltságot egyházak két csoportja az *exemptio* két korszakát tükrözi, más szóval, jogállásuk két különböző struktúra folyománya. Az első csoport élén nem azért sorakoznak Buda és Pest plébániái, mert a 13. század folyamán az ország legjelentősebb városaiú fejlődő települések parochiális egyházai voltak, hanem mert — öt további környékbeli egyházzal együtt — az Árpád-dinasztia eredeti, 10. századi szállásterületére estek, mely terület jelentékeny tömbjei királyi magánbirtokok maradtak az államalapítás után, s ahol a királyok által korai időben alapított egyházak királyi kápolnaként (*capella regalis*) épültek fel, ebbeli minőségükben nyerték el kiváltságot státusukat.<sup>52</sup> E korai eredetű *exemptia parochiák* jogállásának alapelvét éppen Buda környéke kisebb — akkor már eladományozott — egyházaiknak jogvitájában szögezte le világosan az esztergomi érsek (1296): papjaikat azért illeti meg ez a

- 48 IX. Bonifác 1389. és 1400. évi bullái: Urkundenbuch zur Geschichte der deutschen in Siebenbürgen I–IV. Von Franz Zimmermann, Carl Werner. Hermannstadt, 1892–1937. III. 253; Mon. Vat. I/4. 199. 1454.; Lukcsics P.: XV. századi pápák i. m. II. 328. (1340. sz.). II. Pius 1464-i bullája: Mon. Vespri. III. 173. Vö. az 1397. évi esztergomi *canonica visitatio* felsorolásával: TT. 1901. 243–244. A kérdéskör alapvető feldolgozása Gárdonyi Albert: A városi plébániák jogállása a középkorban. In: Károlyi emlékkönyv. Bp. 1933.
- 49 Gárdonyi A.: i. m. 180. Hogy az *exemptia parochiák* két — genezisében és jellegében különböző — csoportja volt, a legvilágosabban Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkorban. Bp. 1971. 126–128.
- 50 Buda négy plébániáján kívül Pest, Visegrád, Nagymaros, az egi püspökség területén Patak, Újhely, Beregszász, Nagyszöllös, az erdélyi püspökségből Szatmárnémeti.
- 51 1284: ...*salvo iure ecclesie nostre, videlicet plebanis Beregzaza, Luprechzaza et Azunsageuleus [= Nagyszöllös] item Potook ... que in dyocesi Agriensi dinoscuntur esse situate et fundate, et in omnibus iurisdictionibus suis ad ecclesiam nostram pertinere.* DF. 209 901. — Györffy szerint az első kettő Beregszász eredetileg két magvú településének plébániájára vonatkozik (Gy. I. 533), aminek ellentmond, hogy a város neve az 1330-as évekig következetesen *Luprecht \* Lampert-szásza* (az adatok Gy. I. i. m. 532), viszont a pápai bullákban (lásd 48. jz.) következetesen megkülönböztetve Bereg és Lampertzaza (vagy egyszerűen Zaz) szerepel, míg az 1397-i esztergomi visitatióban Bereg helyett *Kys Kaz* (helyesen *Kys Zaz*) olvasható — ami felveti a gondolatot, hogy az 1284-ben említett Beregzaza nem Bereg eredeti neve-e, mely utóbb származott át „*Luprecht-szászra*”. Annál is inkább, mert a pápai tizedjegyzékekben (1334, 1335) plebanus de Berek a kiváltságolt egyházak sorában, *Luprecht (Lempert)zaza* után van felsorolva. Mon. Vat. I/1, 356, 371.
- 52 Jankovich Miklós: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. In: Budapest Régiségei 19 (1959) 57–97.

státus, mert az megillet „minden királyi vagy királynéi kápolnát és azok plébánosait”<sup>53</sup>. Ugyanez volt a jogforrás az észak felől csatlakozó, Duna-kanyar környéki korai királyi magánbirtokok öt egyházánál,<sup>54</sup> ahol Vác példája mutatja kronológiailag is világosan, mi lehetett általában az egyébként többnyire ködbe vesző eredet. Nem a székesegyház, nem is a két városi plébánia valamelyike értendő ugyanis a pápai listákon szereplő „váci egyházon”, hanem a városterületen kívül eső Szent Péter kápolna, mely még a püspökség alapítása, azaz az 1030 körüli idő előtt, dinasztikus magánbirtokon, királyi kápolnaként létesült.<sup>55</sup> Egy másik csoport — négy egyház — a királynék eltartására rendelt dél-dunántúli segesdi királyi uradalom területére esett, ahol egy oklevél (1250) a segesdi plébánost valóban királyi káplánnak titulálja,<sup>56</sup> további három dunántúli egyház pedig a Bakony-környéki nagy királyi birtokkomplexummal függhet össze.<sup>57</sup> Végül Észak-Kelet-Magyarországra esett a már fentebb említett 1284. évi oklevélben felsorolt négy egyház, köztük Patak, valamint az utóbb hozzájuk csatlakozó Újhely, az alább közelebbről szemügyre veendő beregi, ugoccai és pataki királyi uradalmak (a 12. századból, akárcsak Bakony, „erdőuradalmak”) központjaiban.

Ezáltal számba is vettük a kiváltásgolt egyházak — Erdélyen kívüli — teljes első körét, mely öt zónában elrendeződő képlet közös nevezője éppen nem a városi lét, hanem még a városiasodás kezdete előtt, a 11–12. században virágzó „magánegyház” (*ecclesia propria, Eigenkirche*) gyakorlata. A korai uralkodói magánbirtokokon létesült királyi kápolnák egyszerűen a királyi alapítás és a király földesúri joga révén „kivétettek” a megyéspüspök joghatósága alól (innen: *exempta*), a király káplánja (*capellanus regis*) pedig megkapta a teljes tizedjövédelmet. E gyakorlatnak az 1179. évi lateráni zsinat üzent hadat, ami nagyjából meg is adja a szóbanforgó egyházak keletkezése *terminus post quem non*-ját; a többség azonban bizonyosan még a 11. században jött létre. A királyi kápolnák sorsa elágazott. A korai időben eladományozott birtokokon soknak a jogállása elenyészett, a listákon már nem is szerepelnek; mások eladományozásra kerültek ugyan, de kivételezett státusuk vagy jogigényük megmaradt (mint az említett Buda-környéki kisebb egyházak vagy a dunántúliak többsége esetében); megint mások nemcsak megmaradtak királyi birtokban, hanem idővel létrehozott *hospes* települések, némely esetben városok parochiális egyházaivá váltak, miközben a plébános továbbra is királyi *capellanus* minőségében tartotta meg régi jogállását. Csupán az egyházjogi indoklás értelmeződött át: a jogforrás immár nem a „magánegyház”-jelleg volt, hanem a lateráni zsinaton létrehozott kegyuraság (*ius patronatus*) intézménye. Ez esetben a plébánia jogállása beépült ugyan a városi kiváltságba, de forrása mégsem ez utóbbi volt, hanem az eredeti királyi kápolnai jelleg.<sup>58</sup>

- 53 1296: az őrsi, sasadi, csiki, keszi-i, szentjakabi és fejéregyházi plébánosokról (Csík kivételével szerepelnek az 1400. és 1464. évi bullákban, vö. 48. jz.): *omnes ecclesie et capelle regales seu reginales et earundem plebani et rectores plenas decimas in omnibus debeant percipere et habere, et concilium archiepiscopi visitare*. MES. II. 390. Vö. *Jankovich M.*: i. m. 69.; *Mályusz E.*: i. m. 122-130.
- 54 Az 1464-i bulla Visegrád, Nagymaros, Szob, Vác és Helemba egyházeit említi, de a korábbi bullákban csak az első szerepel, minthogy a többi jogállása, a homályba vesző eredet miatt, vitás volt. Nagymaros pl. elvesztette státusát (MES. II. 399, 407.), s csak Károly Róbert 1324 és 1326. évi speciális gondoskodása révén (F. VIII/2. 514; MES. III. 75.) nyerte részlegesen vissza — de immár mint inkább az *exempt* egyházak második csoportjába tartozó városi plébánia.
- 55 *Kubinyi András*: A középkori Vác 1526-ig. Szentendre, 1983. (Studia Comitatus, 13.) 49-50. - A váci püspökség alapítására *Györffy Gy.*: István király i. m. 328.
- 56 Segesd, Nagykomar, Galambok, Aranyos. Vö. *Jankovich M.*: i. m. 73.; Cs. II. 578, 581, 587, 606.
- 57 Pápa, Leveld [=Városlőd] és Apácasomlyó [=Somlyóvásárhely]. A valószínűleg 10. századi magánuradalmi eredetre *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 53.) 31., 38; *Györffy Gy.*: István király i. m. 244.
- 58 Jó áttekintést nyújt a fejlődésről *Jankovich M.*: i. m. különösen 60-61, 70. A városi kiváltság és a *parochia exempta* eltérő természetére *Fügedi E.*: i. m. 74-76.

Patak e szerencsés kisebbséghez tartozott, ahol — a korai királyi uradalmi központok többségével ellentétben, de az adott országrészben Beregszász és Nagyszöllős sorsával rokon módon — a régi jogállás nemcsak egybekapcsolódott az utóbb meginduló városiasodással, hanem át is szállt az Árpád-kor vége felé felépülő plébániatemplomra. A kérdésnek kronológiai szempontból van jelentősége. Patak középkori egyházi jogállásának ugyanis semmi köze a 13. században kibontakozó városiasodáshoz, hanem a régészetileg a 11. századra datálható, s az immár nem névtelen, hanem, mint láttuk, Szent Mihály arkangyal tiszteletére felszentelt királyi kápolna létének folyománya. Kontrasztként legyen elég csak utalni a kiváltságolt egyházak második — jóval népesebb s jóval több városi plébániát magába foglaló — csoportjára, ahol sok esetben már valóban a városiasodás volt a kiinduló alap, de az *exempta plebania* csak az 1200 utáni időkben, zömében a 13. század második felében jött létre, a jogállás pedig immár nem az archaikus „magánegyház” folyománya volt, hanem a királyi esetenként eszközölte ki azt az esztergomi érsektől, majd foglaltatta bele magába a város-privilegiumba.<sup>59</sup> Ahol nem a korai időben, mint Patakon, hanem csak a 13. század dereka után bontakozott ki a királyi uradalomszervezés (és az akkoriban már vele egybekapcsolt várospolitika), ott a *capellanus regis* felemelése a *plebanus exemptus* státusába már forrásszerűen jól követhetően, szemünk előtt zajlott le, mint majd látni fogjuk Sáros (1262) vagy az észak-keleti országrész Patak fejlődésével sok tekintetben összefüggő egyéb uradalmainál. Patak esetében viszont a középkori egyházi jogállás semmi egyébnek nem bizonyítéka, mint a királyi birtoklás koraiságának és az „uradalmi” tényező primátusának a település létrejöttében — azaz nyomós alátámasztása P. magister elbeszélése hitelének.

\*

*A Gesta Hungarorum* 15. fejezetének hitele kronológiai szempontból megerősödve, nincs okunk immár kételkedni abban sem, hogy a hagyomány hitelesen kapcsolta össze a „Ketelpataka-föld” királyi birtokba vételét a császári támadás mozzanatával. Minthogy az adott összefüggésben csakis III. Henrik császár 1051. évi hadjáratáról lehet szó,<sup>60</sup> ez a dátum adja meg a Szent Mihály kápolna építésének és az uradalom megszervezésének *terminus post quem*-jét.

P. magister magyarázatának másik motívuma a királyi vadászatok szempontja.<sup>61</sup> Észak-Magyarország erdős vidékei korai időktől fogva a királyok kedvelt vadászóhelyei voltak. Ilyen volt köztudomásúan a hatalmas zólyomi erdőség, mely

59 Már 1230 körül ilyen egyedi közbenjárásra volt szükség, ahogy Szatmárnémeti első privilegiuma F. III/2. 212.) mutatja; a részletekre *Mályusz E.*: i. m. 126. Ez időből származhat Korpona és Selmecbánya későbbi említésből (Reg. Arp. 1933, 1449) ismert egyházi kiváltsága. A tatárjárás után királyi birtokon létrehozott új városok, ahol öröklött egyházi jogok nem gátolták, általában a privilegiummal együtt elnyerték a jogállást (a részletekre *Gárdonyi A.*: i. m. passim), viszont éppen a legrégebb városias települések, hagyományos egyházi jogok szorításában, nem jutottak hozzá a *plebania exempta* státusához (Esztergom, Fehérvár, Győr, Sopron, Pozsony, Nagyszombat). Kivételesen a város maga is kiharcolhatta a jogállást, mint Kassa tette (1290). *Fügedi E.*: i. m. 75.

60 A megelőző, 1042. évi hadjáratkor Anasztázia királyné még nem volt Magyarországon. Vö. 39. jz. 61 C. 15.: *qui utilitas regibus erat ad venationes*. SRH. 1. 56.

az Árpád-korban még felnyúlt az északi Kárpátokig,<sup>62</sup> keletebbre a sárosi és tornai erdőség, a korai időben többé-kevésbé összefüggő rengeteg, szintén az északi Kárpátoktól le a Gömör-Szepesi hegységen át a borsodi határig,<sup>63</sup> még keletebbre — a vadászati zónák végpontján — a beregi és ugocsai vidék, mely térségről az egri püspökség privilégiumában (1261/1271) feljegyzett hagyomány azt tartotta, hogy ősi időktől „a szent királyok vadaserdei voltak”.<sup>64</sup>

Sáros-Torna és Bereg hatalmas erdős tömbjei között nagyjából felelőn önálló tömböt alkotott a ma Zempléninek nevezett erdőség, egykori nevén „Nagyerdő” (*magna silva*)<sup>65</sup> a Milickő (ma Nagymilic) körüli erdőktől<sup>66</sup> le a Bodrog völgyéig, ahol a folyó jobbpartján, Borsi és Újhely vidékétől Liszkaolasi és a mai Szegilong határáig húzódó összefüggő nagy tölgyerdő neve Long erdő (*magna silva Lungh*) volt.<sup>67</sup> A bolgár-szláv eredetű ‘nemus, silva’ jelentésű *Long* név különben megvolt Sárosban és Ugocsában is egy-egy nagyobb erdőrész nevéként.<sup>68</sup> Ez volt az a Bodrog partját övező erdő, melyen át P. magister lovagoltatta hőseit a „Keltapatakról” Tarczal felé.<sup>69</sup> A völgy neve, mely az erdőség és a Bodrog folyása közt húzódott, „pataki völgy” volt.<sup>70</sup> De a Bodrog balpartját is, a bodrogi közti részen, többé-kevésbé összefüggő galériaerdők övezték, nádasokkal, rétekekkel, mocsarakkal és morotvákkel váltakozva.<sup>71</sup>

A vidék kétségtelenül „alkalmas volt a királyok számára vadászat céljára” — ahogy P. magister írta az elbeszélrt birtokcsere elsőrendű indokaként. Sőt, a királyi jegyző akaratlanul további tartalmas információkkal szolgál a pataki uradalom korai funkciójára nézve. Művében ugyanis ama útvonal megrajzolásának mintája, ahol Árpádot és hadát vezetett be Ungvártól Zemplén és Borsod megyén át az ország belseje felé, nem egyéb, mint a „mozgó” királyi udvar útvonala 1200 körül, hagyományos *via regia* már valószínűleg az ezredforduló óta. Fordítsuk

62 *Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922. 1-15.

63 Gy. I. 45. A tornai és a sárosi uradalomról részleteiben alább.

64 1261/1271 *Bereg et Wgacha que ... fuerunt foreste sanciorum regum*. Reg. Arp. 2123.

65 +1264/1324: Bözsva határjárásában ... *ad fluvium Bursua et transiendo ... ad magnam silvam ... cadit ad rivulum Kernenchepathaka* H. VI. 121; Gy. I. 71. — 1459: a Regéc és Patak közti erdőségről *in montibus seu alpinis necnon silvis*. DF. 22 201. — Az erdőség királyi birtokban levő részét a 13. században, mint látni fogjuk. Radványnak is nevezték.

66 1270: *Mylychkw*, ugyanott *silva bykerdev, in latere longi montis*. W. VIII. 255 (Reg. Arp. 1908).

67 1334: Újhely és Borsi vidékétől a Bodrogi *ad magnam silvam Lungh vocatam*. A. III. 92. és MES. III. 234. Az erdőség akkoriban még lehúzódott egészen a Bodrog partjáig, ahogy Meszes föld (terra Mesces = nagyjából a mai Szegilong határa) 1255-i határjárása mutatja a Bodrog-jobbparti részen *salut ultra directe per ipsum fluvium [= Budrug] ... deinde transit per sylvam ad occidentem*. W. VII. 406.

68 *Melich János*: Néhány magyar néprévről. In: Magyar Nyelv 5 (1909) 121-124.

69 C. 16.: *transeuntes silvam iuxta fluvium Budrug equitando super verticem unius alioris montis ascenderunt ... et monuunt illum ... Turzol nominaverunt*. C. 17.: *infra silvas*. SRH. I. 56, 58.

70 1327: *via que de valle Potoka ducit versus Kereztur*. F. VIII/6. 99.

71 Ld. az alább vizsgálándó határjárások Bodrogi közbe átnyúló részleteit Olaszitól Nyugat felé, különösen: Meszes föld (67. jz.) Bodrog-balparti részén: *salut ultra ... per sylvam*, majd halastavakat és réteket érintve többször *in locis sylvis, per sylvam*. Vö. általában a Bodrogi közre *Valter Ilona*: Régészeti adatok a Bodrogi köz honfoglaláskori településtörténetéhez. A Herman Ottó Múzeum évkönyve 4 (1964) 134. sköv.

meg az útvonal Anonymus által említett állomásait nyugat felől keleti irányban, ahogy a királyi udvar vonult már a korai Árpád-korban az ország belsejéből a zempléni részek felé, s próbáljuk meg az oklevelek információival értelmezni a *Gestában* kelet-nyugati irányban sorakozó helyneveket.

Ne kezdjük messzebb, mint Heves és Borsod megyék határánál, ahol máris sokatmondóan Szíhalom (*mons Zenuholmu*, c. 32.) az első állomás. Az 1067 körül kelt százdi alapítólevél tanúsága szerint itt már a 11. század közepe előtt hercegi udvarház (*curtis Scenholm*) állt, egyike az országot behálózó *curtis*oknak, ahol a király és kísérete megpihenhetett és lovakat válthatott — ahogy maga az oklevél is beszédesen mutatja: Szíhalom határa az egyik irányban királyi ménes körzete (*area equorum regis*) volt.<sup>72</sup> Anonymus itineráriuma Emődön (*Emeud*, c. 31.) át vezet tovább, majd „átkelve a Sajó folyón azon a helyen, ahol a Hernád beleömlik”<sup>73</sup> — Muhinál, a szerencsi (*mons Zerenche*, c. 17, *Zeremsu*, c. 22.) és a tarcali hegy (*mons, Turzol*, c. 17.) a következő állomás. Az Árpád-kori főút Szíhalom és Emőd érintésével valóban Muhinál kelt át a Sajón, s vezetett egyrészt Szerencsen át tovább a zempléni vidék felé, másrészt a Tisza lúci révén át a Nyírségbe.<sup>74</sup> P. magister a tiszalúci révet (*in portu Lucy*, c. 20.) természetesen éppúgy felhasználja a honfoglalás regényében, ahogy a Takta-közből a Nyírségbe átvezető másik révet is, a ladányit (*in portu Ladeo*) a mai Tiszaladány határában. De egyebekben is híven rajzolja át a királyok korabeli utazási szokásait a honfoglalás korába, midőn ott pihenteti meg Árpádot és udvarát, ott üttet velük táborot hosszabb-rövidebb időre, ahol 1200 körül az udvar egy-egy udvarháznak megszakította útját. Így tehát Szíhalomnál, sátrakat ütve, „több napig időztek”, Emőd mellett is egy hónapot, a Takta folyó és a szerencsi hegy közti mező szintén táborozás helye — ahol is figyelmet érdemel az író egy sajátos, egész művében megfigyelhető „archaizálása”. Tartózkodik attól az anakronizmustól, hogy Árpád korában udvarháznak (*curtis*) nevezze az általa ismert 1200 körüli udvarházakat, de nem is egyszerűen „helynek” (*locus*) titulálja őket, mint a pusztán földrajzi támpontokat, hanem *mons*nak (Szíhalom, Szerencs, Tarcal). Arról sem feledkezik meg, hogy a tarcali hegy alatt — „ahol a Bodrog belefolyik a Tiszába”, azaz Tokajnál — egy földvárba épült királyi udvarház (az ómagyarban *udvar, udvard*) „történeti” eredetét megalkossa: Tarcal vitézzel épített meg az 1200 körül közismert földvárat, „melyet most a jelenben Hímesudvarnak neveznek”.<sup>75</sup>

E vidéken már az egykori terjedelmes pataki uradalom, a királyi vadászatok egyik színtere közelébe érkeztünk, s e körülményről az oklevelek vallanak is. Tiszalúc és Tarcal határának egy része ugyanis eladományozásuk (1278) előtt a vadászskutyák falkáinak gondozói, a királyi pecérek (*caniferi*) földje volt,<sup>76</sup> csakúgy, mint eladományozása (1247) előtt Szerencs északi szomszédságában Ond

72 [1067]/1267: W. I. 24. Vö. Gy. I. 807. A királyi udvari szervezetre összefoglalóan Györffy Gy.: István király i. m. 233 sköv.

73 C. 31.: *transnavigaverunt fluvium Souyou in illo loco, ubi fons Honrad descendit*. SRH. I. 71.

74 Gy. I. 747.

75 C. 17.: *et in eodem loco castrum construxit terreum quod nunc in presenti Hymusuduor nuncupatur*. SRH. I. 58. Vö. Németh Péter. Kőrév–Hímesudvar–Tokaj. In: Hermann Ottó Múzeum évkönyve 14 (1975) 4-5. — *Az Udvar, Udvard, Udvarhely, Nádudvar* stb. típusú helynevek királyi udvarházak, *curtis*ok emlékei; a *hímes* jelző eredeti jelentése 'színesre festett'. Györffy Gy.: István király i. m. 234.

76 1278: *quasdam terras caniferorum nostrorum Luch et Tarchal vocatas*. Notitia topographica politica, inelyti comitatus Zempleniensis. Budae 1803. *Szirmay Antonius*, 135.; F. VII/3. 93. (Reg. Arp. 2850). *Borsa Iván* „királyi keresztthordozóknak” (*cruciferi*) olvasta a szót, de az eredetiben (Dl. 57 968) négy ízben is kétség nélkül *caniferi* szerepelnek. Szerepük még akkor is megvolt, mert az oklevél kimondja, hogy eladományozott földjük fejében *in concambium earundem caniferis predictis similes terras conferemus*. - A vadászatoknál a lovaszokkal és solymárokkal együtt (*agasones, caniferi et falconarii*) emlegetett szolgáltatók magyar neve *pecér* volt. *Antonius Bartal: Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*. Lipsiae–Budapestini, 1901. 98.

zempléni várföld fele. Ezen a tájon — Golop vidékén — még Kun László korában is élt egy Márton nevű királyi pecér, atyafiságával együtt (*canifer et sui fratres*).<sup>77</sup> Az udvarnak tehát, megpihelve a dél-zempléni udvarházakban, módja volt a kutyafalkákat összegyűjtve, Bodrogkeresztúron át — a 13. században sok oklevélben emlegetett *magna vián*<sup>78</sup> — a vadászathoz felkészülten, megérkezni a pataki uradalomba. A vadászatoknak még 1260/70 táján is milyen „koordináló” szerepe volt a király útjainak megválasztásában az egész tágabb térségben. V. István rendszeresen Sáros, Bereg és az ugoccai Felsőszász közt járta országrészét, közbül gyakran Patakon tartózkodott. Jellemző, hogy a pataki ispánságot a tatárjárás pusztításai után újjászervező nevezetes Simon *comes* Tamás nevű fia, az atya halála után, az „agarászok ispánja” (*comes liciscariorum nostrorum*) tisztséget viselte V. István udvartartásában.<sup>79</sup>

Sőt, a vadászatok egyik kedvelt helye közelebből is lokalizálható. Amikor a pataki uradalom testéből Újhely felett kihatották Széphegy (*Sepheg*), a mai Rudabányácska határát (1390), a Szávahegy és a Hallgatóhegy közti völgyben, ahol az út kettéágazott, egy „Királyszállása” nevű helyet (*locus Kyrzalalasa*) érintett a határjárás.<sup>80</sup> E „szállások” az erdőuradalmakban vadászati körzetek központjai és szálláshelyek voltak, több is egy-egy uradalomban, ahogy különösen Sárosban világosan kirajzolódik és értelmezhető.

A „királyi út” (*via domini regis*) Delnafő (Kakasfalva, ma Kokosovce) határában vezetett az erdőn át észak felé<sup>81</sup> a sóvári uradalom területére, ahol a Delna patak és a Kőrőspatak összefolyásánál volt egy „Királyszállása” nevű hely (*locus Kyrzalallasa*), melyet az oklevél egy másik variánsa az eladományozáskor (1285) úgy határoz meg: „ahol a mi és elődeink vadászóhelye [*locus venationis*] volt”.<sup>82</sup> De ugyanezen határjárás szerint a sóvári uradalom területén északabbra, a párhuzamos Sebespatak völgyében, a Maglóc hegy alatt is volt még egy *locus venationis*. Majd miután a királyi út, továbbhaladva északnyugat felé, Sáros és Kisszebent is elhagyta, túl a gyepükön, már Tarkó vidékén — „a Lengyelországba vezető kijáraton” — a sárosi uradalom egy harmadik vadászóhelyéről is tudunk.<sup>83</sup> Az ugoccai uradalomban „Királyuta” (*Kiralutha* 1337) volt a neve annak az útnak, mely az erdőőrök földjén, Árdón át vezetett *Kiralhaza*, másik nevén Felsőszász felé, az ottani *domus regalis*hoz.<sup>84</sup>

77 1247: *duas terras Ound appellatas ... alteram vero prius caniferorum nostrorum sine legitimo successore decedencium*. W. VII. 223. (Reg. Arp. 850). — A IV. László datálatlan oklevelében felbukkanó Márton *terra Gulebet* kérte adományba. Z. I. 71. (Reg. Arp. 3573). A föld Golop egy része lehet, annál is inkább, mert a királyi Aba nembeli (Keresztúri) Prügy *comes*re — Abaujszántó birtokosára — bízta védelmét.

78 Ld. alább, a pataki uradalom kiterjedésének bemutatásánál.

79 1271: W. VIII. 341. (Reg. Arp. 2128).

80 1390: *ad montem ... Zauahege ... et de eodem descendendo ad unam viam ... versus septentrionem per longum spatium eundo pervenissent ad locum Kyrzalalasa vocatum, ubi ipsa via in duas partes divideretur ... abhinc ad magnum montem Halgatoheg*. Zs. I. 1516.

81 1272: *via domini regis que vadit per sylvam Scypta*. F. VI/1. 190. (Reg. Arp. 2175).

82 1285: *ad locum Kyrzalalasa - ubi locus fuit nostre venationis et nostrorum predecessorum*. W. XII. 434, 438. (Reg. Arp. 3350, 3351). Az oklevél hitelességére Györffy György: *Adatok a románok XI-II. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez*. 1–2. In: *Történelmi Szemle* 7 (1964) 14–19. A lokalizálásra *Vladimír Smilauer*: *Vodopis starého Slovenska*. Praha–Bratislava, 1932. (Práce učené společnosti Šafarikovy v Bratislave. Svaz. 9.) 222–224.

83 1270: *quedam loca venacionis nostre ultra indagines*. H. VIII. 135 (Reg. Arp. 2005), Vö. VI. *Smilauer*: i. m. 216.

84 *Szabó István*: *Ugocsa megye*. Bp. 1937. (Magyarság és nemzetiség 1/1.) 315.

Valószínű, hogy a Patak melletti Királyhegy (*mons regis* 1338) nevében<sup>85</sup> egy másik korai *locus venationis* avagy „Királyszállása” emléke őrződött meg a pataki uradalom területén, abból az időből, amikor még nem telepítették be szőlőkkel. Mindenesetre, az Újhelytől északra eső „Királyszállásáról”, az erdő mélyéből a Középvölgyön (*Kuzepuolg*) át — mint az 1390. évi határjárásból tudjuk — „nagyút” (*magna strata*) vezetett Patakra,<sup>86</sup> nagyjából a Rudabányácskáról a mai Károlyfalván át Sárospatakra vezető út nyomvonalában. Ugyanakkor Patakról a Hosszúhegy aljában, majd a darnói monostort is érintve szintén *strata publica* vezetett „az erdőbe”,<sup>87</sup> azaz a későbbi Komlóska tájékán át északnyugati irányban ama királyi erdőség felé, melynek neve az abaúji Gönc és Fony határától Keletre, a mai Füzérradvány vidékéig — mint látni fogjuk — Radvány volt.

A korai pataki uradalom, a maga vadászóhelyeivel és az erdőséget átszelő útjaival, természetesen nem végcél volt, hanem az út — ahogy megint csak P. magister tanúsítja — tovább vezetett Zemplén földvárán át Ungvár felé (c. 13, 14), végeredményben egyrészt az Ung folyó kanyargós völgyében az uzsoki hágón át, másrészt a Latorca völgyében az „orosz kapun”, a vereckei hágón át orosz földre, a Kijevi fejedelemségekbe, E két út valamelyikén jött haza emigrációjából az 1046. évben I. Endre király, (hogy majd az útba eső nagy kiterjedésű „földet” megszerezze Anasztáziának), később pedig ez volt az útvonala a halicsi hadjáratoknak is; nemcsak a vadászatok, hanem a hadak útja is itt vezetett tehát. De a Latorca völgyében vezetett az út Bereg és Ugocsa felé is, a „szent királyok vadaserdeinek” legkeletibb zónáiba. Nem véletlen, hogy P. magister a honfoglaló seregeket e tájékon Borsova váráig (*castrum Borsoa*) és Ugocsáig (*usque ad Vgosam*)<sup>88</sup> vezeti, ahogy a másik irányban viszont a sóvári uradalomig (*usque ad castrum salis*). A királyi jegyző nemcsak egy hitelesnek elfogadható hagyományt jegyzett fel a pataki uradalom geneziséről, hanem művének „politikai földrajza” révén elárult valamit eme uradalom korai funkciójából, sőt a Sároستól Ugocsáig terjedő egész tágabb tájegység organikus egybetartozásáról is — mely összefüggés szem előtt tartása nagyban hozzásegít majd Patak kialakulása, sőt idővel városiasodása megértéséhez.

\*

A 11. század közepe után felépült Szent Mihály kápolna feltételezi egy királyi udvarház egyidejű felépülését is. E két épület minden említett uradalomban szoros kapcsolatban állt egymással. Az ugocsai erdőségben Felsőszászfaluban, eredeti

85 Legkorábbi említései 1338, 1339, 1341: *in monte regis*. Z. I. 547, 564, 595.; 1346: *in monte Kyrallyhege* Dl. 51 371. Ekkoriban már persze hosszabb ideje szőlőhegy volt. — A vidéken van egy Királyhegy Mádtól keletre, Erdőbénye határában, és Telkibánya határában is. Magyarország földrajzinév-tára. 2. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Bp. 1980. 21. (A továbbiakban: Fnt. BAZ.)

86 1390: *magna strata que ducit ad ... civitatem Patak*. Vö. 80. jz.

87 1347: *venissent ad unam stratam publicam de ipsa civitate Potak ad ecclesiam Damyo vocatam, ac ad silvam ducentem*. A. V. 161. E *strata publica* említése már 1336: A. III. 243. Abrázolása a II. katonai felvételen (1853): széles földút, mely a Szent Vince dombot észak felől megkerülve, majd a Hosszúhegy aljában, egy szakaszon a mai Szarkakút patak (a középkorban *Darnou pataka*. A. V. 159) völgyében tartott a darnói monostor romjai, ill. a Klastrom rét (= Barát rét) felé.

88 SRH. I. 52.



nevéen a település legfőbb funkcióját tükröző Királyházán (*Kiralhaza* 1262, 1355) állt a *domus regalis* (1262, 1271), a Szent Péternek szentelt királyi kápolna közelében, melynek *exempt* egyházzá emelését már V. István király eszközölte ki 1271-ben.<sup>89</sup> A beregi uradalomban a névadó Bereg faluban volt a *curia domini regis* (1262): nyilvánvalóan a vele kapcsolatos korai királyi kápolna szolgált jogforrással a beregi egyház kiváltságának, hiszen maga Bereg a kései középkorban is csak egyszerű mezőváros volt.<sup>90</sup> A tornai uradalom központjában Görgő faluban állt a király „rezidenciája és udvarháza” (*residencia et curia nostra* 1263); a különbség annyi, hogy a kiváltságot nyert kápolna távolabb, Torna faluban épült fel.<sup>91</sup> E térség egymással rokon uradalmi közül csak Sárosban és Patakon nem igazolható oklevéllel a királyi udvarház léte — alighanem közös okból, jóllehet bizonyosan megvolt mindkét település magyában.<sup>92</sup> A magyarázat az lehet, hogy az okleveles gyakorlat kifejlődésének korában, a 13. század folyamán, éppen ez a két település indult el a városiasodás útján, az uradalmi központ pedig áttevődött a távolabb felépült várakba; az udvarház fennmaradt, de jelentősége lecsökkent. Mindazonáltal kétségtelen, hogy a királyi oklevelek *in Potok* datálásai a kései Árpád-korban és a korai Anjou-korban nem az 1260 utáni években felépült *castrum de Potokot* jelentik,<sup>93</sup> hanem *in villa de Potok* értelműek, amit egyértelműen mutat Károly Róbert egy 1312. évi oklevélcsoportja.<sup>94</sup>

Mínthogy a pataki királyi udvarházat okleveles említésből nem ismerjük, természetesen azt sem tudjuk, hogy hol állt. Némi támpontunk mégis van, ha abból

89 1262: *terra hospium nostrorum Kiralhaziak vocatorum ... versus domum regalem*. F. VII/3. 46. 1271: *hospites nostri de villa Felzaz apud domum nostram in Vgocha constituti; ecclesia beati Petri Capella nostra*. F. V/1. 176 (Reg. Arp. 2117). Vö. Szabó I.: i. m. 45-46.

90 [1262]: *in Nativitate Domini in curia domini regis Stephani ... de Bereg*. Z. I. 12. A helyes dátumra Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. 2. jav. kiad. 1–2. Bp. 1899. II. 533. (192. jz.). — A beregi egyház problémájára vö. 89. jz.

91 1263: IV. Béla *propter nostram continuam residenciam et curie nostre conservationem in villa nostra Gurgun*. MES. I. 496 (Reg. Arp. 1378). Torna és Vendégi *hospes*-faluk plébánosait már akkor megillette a teljes tized (*libera decima*). Hogy Torna *exempt* egyház volt, kiderül a pápai tizedjegyzékből. Mon. Vat. I/1. 233.

92 IV. Béla *in Sarus* datálásai például (1245. aug. 31. és szept. 3.: Cod. Slov. II. 132; Reg. Arp. 1828), melyek időben váltakoznak az *in Gurgu* datálásokkal (1245. júl. 22. és szept. 9.: Reg. Arp. 813, 818), közbül egy *apud villam Bolugd* keltezésű oklevél (1245. aug. 8.: Reg. Arp. 815) jól tükrözik a király vonulgatását Sáros — Gömör — Torna térségében udvarházzól udvarházra. Ugyanehhez a datálási típushoz tartozik IV. Béla *Datum in Potoka* oklevele (valószínűleg 1250: Reg. Arp. 934). A név egyik esetben sem „várat” jelent, mert sem a sárosi, sem a pataki vár nem létezett még akkor, viszont az *in* + helynév királyi oklevelekben általában valamely faluban álló udvarházat takar; ha ilyen nem volt, az *apud villam* + helynév (mint fent) a szokásos formula.

93 Ez a datálások szokásai szerint *in castro Potok* lenne, ilyen oklevél azonban nem ismeretes, mert a királyok nem szívesen szálltak meg a hegyi várban, hanem minden ismert esetben *sub castro*, azaz Újhelyben. Jó példája a datálás differenciálásának IV. László egy oklevélcsoportja 1282. júl. 20 és aug. 15 között. Júl. 20., 22. és aug. 5.: *sub castro Potok* (Reg. Arp. 3152, 3153, 3154); majd egy szintén aug. 5-i oklevélben éppúgy, mint két aug. 6-án, majd aug. 15-én kelt oklevélben *in Potok* (14. századi átiratokban *Patak*, *Pathak*): Reg. Arp. 3155–3157, 3159. A király Újhelyből Patakra vonult. Az oklevélcsoport jelentőségére a vártörténet szempontjából rámutatott már Déshy Mihály: Hol állt a középkori sárospataki vár? In: A Herman Ottó Múzeum évkönyve 6 (1966) 179. (15. jz.)

94 Károly Róbert, udvarával együtt, a rozgonyi csata után közel egy hónapig Patakon tartózkodott. Okleveleinek datálása általában, mint az 1312. jún. 11. és 29., júl. 1., 6., 7., 8., 16. és 20.-i oklevelek mutatják, *in Potok* (*Potak*, *Pothaak*) (Reg. Slov. I. 429; F. VIII/1. 486; A. I. 259, 261; Reg. Slov. I. 430, 436; A. I. 263; Sztáray. I. 40., de egy valószínűleg júl. 6. körül kelt (mert a júl. 6.-i oklevéllel azonos tárgyú: A. I. 261) oklevélben *in villa de Potok*. (A. I. 276.)

a feltevésből indulunk ki, hogy a 13. század óta már minden jel szerint sűrűn beépült városterületen az uradalmi központ — annak nyilvánvalóan kivételesen nagy telke — megőrizte a topográfiai kontinuitást. A telkek kialakulása után a földesúri udvarházak aligha cserélgették helyüket. A város eladományozását (1390) követően a Perényieknek volt *curiája* a városban.<sup>95</sup> Az újabb eladományozás (1429) után ezt örökölhették át a Pálócziak, közelebből a család idősebb, Mátyus nádortól leszármazó ága.<sup>96</sup> Ennek az udvarháznak a város déli részén, az eredeti városmagban, a plébániatemplom közelében kellett lennie, mert a város „felső”, azaz: északi részén a család rivális másik ágának uradalmi központja alakult ki, ott épült fel udvarházuk, sőt László országbíró még északabbra, a Héccén építette fel 1460 körül saját udvarházát — a középkor-végi sárospataki vár magvát.<sup>97</sup> A közelebbi lokalizálást elősegítő adatot nemrég Détsy Mihály ásta elő szerencsés kézzel Eperjes levéltárából. Egy 1529. évi levél tartalmazza azt a helyrajzilag páratlanul becses információt, hogy Patak városában akkoriban a Bodrog „partján” emelkedett egy *pallacium*.<sup>98</sup> Szóba sem jöhet a középkor-végi várkastély, két okból sem. Egyrészt, mert a forrásokban *castrum*, *arx* megjelöléssel emlegetett erődítmény az előző évi ostromok után, mint már egy 1528 őszi levél tudósít, „kiégve és elhagyatva, teljességgel elpusztítva” romokban hevert,<sup>99</sup> másrészt mert ez a vár a Héccén — az újabb időkben Széldombnak nevezett magaslaton — emelkedvén, oly távol esett a Bodrogtól, hogy semmi esetre sem lehetett azt mondani róla, hogy annak partján áll (*in littore existens*). Viszont egy 1577. évi tanúvallomásban szó esik egy „alsó várról” a Bodrog hídja közelében, ahol Mohács után Pálóczi Katalin lakott.<sup>100</sup> Erődített *curia*, *pallacium* vagy „vár” — e fogalmak köztudomásúan olykor egybecsúsztak a köznapi szóhasználatban; a lényeges itt, hogy egy az egykori „felső” várral — a héceivel — szembeállítva emlékeztek arra, hogy a Mohács utáni időben, a város „alsó” — déli — részén volt egy tekintélyes földesúri építmény. Erre nézve pedig további felvilágosítással szolgál az 1567. évi urbárium, ahol is az akkor már fallal kerített belső városban, a 46. tételként következik egy *domus domini terrestris*.<sup>101</sup> A 16–17. századi összeírásokban előbb a nyugati oldalon volt szokás számbavenni a telkeket és házakat, majd a keleti — Bodrog felőli — sor következett. Minthogy az urbárium összeírásának folyamatos sora az 51. tétellel zárul: ezután már csak az észak felől csatlakozó, a városkapu

95 1427: Perényi Miklós felesége *in Pathak* kelt oklevelében említett *curia nostra*. Z. VIII. 338. Vö. Détsy M.: Hol állt a középkori i. m. 36. jz.

96 1441: *ad curiam eorum propriam* [= Mátyus fiai, Péter, Simon és János udvarházára] *in dicta Pathak habitam*. DI. 13 647.

97 (Nem készült el. – A szerk.)

98 1529. nov. 16.: az eperjesi bíró értesült, hogy ellenséges naszádosok három hajóval felhajóztak Tokajból Patakra, ellenük az újhelyi várnagy *ad pallacium in littore existens ... aliquos servitores paxidarios et huzarones* helyezett. Détsy Mihály: Adalékok Perényi Péter sárospataki várépítkezésének és mestereinek kérdéséhez. In: *Ars Hungarica* 1987 129. (7. jz.)

99 1528. szept. 26.: *arcem Pathak esse incensam et relictam ... funditus dirutam*. In: *AZT* 10 (1904) 160. Egy ilyen romot, még ha topográfiailag nem lenne is akadálya, sem *pallacium*nak nem nevezték volna, sem őrséget nem helyeztek volna bele.

100 1577: *Patakon az mostani hídna, az mely var volt, also varnak hitak*. Az adatot (OL Kam. Arch. I/2. fol. 101.) szintén Détsy tárta fel: Détsy M.: Hol állt a középkori i. m. 54. jz.

101 U et C 43/36. fol. 1/v.

előtt épült (de még hagyományosan a belső városhoz számított) házak következnek,<sup>102</sup> ez a bizonyos földesúri ház és telek a belső várost — a templom északi falával együtt — északról lezáró városfaltól dél felé, a Bodrog felőli oldalon, a hatodik telek lehetett — azon a tájékon, ahol a többenél nagyobb telekméret a későbbiekben is megmaradt. Ezért kapták meg azt a 17. században Báthori Zsófiától a jezsuiták. Nagyfokú belső valószínűség szól tehát amellett, hogy a 17–18. századi jezsuita rendház nagy telekkomplexumán, a mai római katolikus plébánia telkén keressük a vázolt kontinuitást, azaz végső fokon az Árpád-kori királyi udvarházat. E teleknek a Bodrog partja fölé emelkedő helyzetére valóban azt lehetett mondani, hogy *in littore* (1529), vagy a híd közelében (1577) áll.<sup>103</sup>

E feltevés természetesen csak akkor válik bizonyossággá, ha a régészeti kutatás megerősíti. Ha azonban helytállónak bizonyul, logikus topográfiai képlet áll elő: a feltárt rotunda — a korai királyi kápolna — és a királyi udvarház egymás szomszédságában alkották a település kialakításának kettős magvát.

Harmadikként egy piachely kívánkozik melléjük, amely sok udvarház mellett már a korai időben kialakult. Hogy miként képzelhetjük el Patak kezdeteit, ahhoz egy Komárom és Bars megyék határán, az ezredforduló táján létesült, majd az 1075. évben eladományozott királyi birtokegyüttes analógiája nyújt szemléletes példát. Az archaikus település neve Udvard volt. Központjában állt a királyi udvarház (*curia*) és a Szent Márton tiszteletére felszentelt kápolna (*capella*); húsz háznyi szolganép tartozott az udvarházhoz, akik a piactér „felett” vagy körül (*super mercatum*) laktak, és 40 ekealja föld — mintegy 2000 ha — tartozott a képlet-hez.<sup>104</sup>

Ha nincs is rá adat, lehetséges hogy Patakon is megvolt a *curia* — *capella* — *mercatum* hármasa. Patak városának csak a 14. századból adatható (de közvetlenül már a 13. századra nézve igazolható) szombat napi vására igen korai kialakulásra mutat, mert a szombati vásárok — „szombathelyek” — igen archaikusak, többnyire a 11. század közepe táján létesültek.<sup>105</sup> Óvakodjunk persze attól, hogy ezt az elképzelhető (de nem igazolható) archaikus piacteret — a város kialakulása utáni képet visszavetítve — feltétlenül az udvarház és a kápolna közelében képzeljük el. Az említett Udvardon például a *mercatum* meglehetősen távolságra esett az uradalmi központtól, idővel két falu sarjadt ki a kettős magból: a kápolna környékén alakult ki Szentmárton, a piachelynél pedig a továbbra is Udvard nevet viselő falu.<sup>106</sup>

102 52-57. tétel: *Domus ante portam*. A továbbiakban (58-63. tétel) kiégett és elhagyott házakat és egyéb épületeket vesznek számba (köztük a plébániatemplomot is), de már nem helyrajzi rendben. A tételek az urbáriumban nincsenek számozva; a számozás tőlem származik.

103 Sajnálatos módon a mai plébániaépület 1970 körüli renoválását a régészek nem használták ki az épület és a telek megkutatására, ellentétben *G. Molnár Verával*, aki a hatvanas években gyümölcsöztette a plébániatemplom helyreállítását.

104 1075: I. Géza király adománya a garamszentbenedeki apátságának: *Hudwordiensium aliam terram ad 40 aratra et 20 domus servorum super mercatum ... ubi et curiam meam, necnon et capellam, que in honore sancti Martini est, dedi*. MES. I. 54.

105 A szombatnapi vásárokról *Györffy György*: Budapest története az Árpádkorban. In: Budapest története 1. Bp. 1973. 270.

106 A birtok területén még egy harmadik falu is létesült, Besenyő. Gy. III. 461.

Annyi bizonyos, hogy harmadik elemként Patakon is jelen volt az udvarházat kiszolgáló szolgáltatók csoportja, ha topográfiaileg nem is feltétlenül az udvarház és a kápolna tőzsomszédságában. A királyok, királynék és kíséretük nem szereték közvetlen közelükben a szolganépet. Településeik (vagy egyik településük) maradványa már oklevélből ismeretes.

Amikor IV. Béla a tatárjárás után négy szőlőműves családot (*mansiones vinitorum*) a Patak és Olaszi közti térségben eladományozott (1252), akkor tulajdonképpen egy kis mintát adott az utókornak az uradalom egykori archaikus szervezetéből.<sup>107</sup> Az eladományozottak szolgálai státusában (*perpetuo servituros*) korai struktúra kövesedett meg. E szőlőművesek földje a Bodrog két partján terült el, a már tárgyalt Ketelpataktól délnyugat felé a Káliz ér völgyéig.<sup>108</sup> A bodrogi részen jókora kaszáló és halászó-helyek (*magnum fenetum cum piscacionibus*) használata közösen maradt „más népekkel” Márk földje (*terra Mark*) mellett, mely birtok Patak tartozékai között a kései középkorban is szerepel (*Marktelke* 1429), s mint látni fogjuk, a Bodroghalással szemközti mai „Hosszú rét” vidékével azonos. A határ különben felölelte azt a Bodrog-kanyart, melynek belső területe ma „Szőlőske” nevet visel, a Bodrog-jobbparti részen pedig végig a Szent Vince egyház földje (*terra ecclesie sancti Wyncency*) alatt húzódott. E birtok emléket máig fenntartotta a Sárospatakról Bodrogolasziba vezető régi út mellett a Szent Vince (népiesen torzult formában „Szemince”) domb (151 m). A határt a 16. században telepített Petrahó határaként pontosan ábrázolja Sáros-Nagypatak 1833. évi térképe (benne a „Szőlőske Erdő”-vel), azzal a különbséggel, hogy akkor a „Szent Vintze” környéke is a határba tartozott: az az egész faluhatár, mely a későközépkorban a darnói prépostság Szöllös vagy Szöllöske nevű falvának határa volt.<sup>109</sup> Más szóval, a 13. századtól a korai újkori Petrahón át az újkori Bodroghalászra örökítődtek át a régi határok. A törpe település magva a 13. század közepén a mai Hercegkúti patak torkolatánál Ketelpatak „hely” volt (*locus qui Kethelpotok vocatur*). Nem lehetetlen azonban, hogy a falucska másik korai elnevezése jutott be hosszabb lappangás után az írásbeliségbe a 15. században. A Szöllös(ke) helynevek általában korai birtokszervezetek, egykori *vinitor* szolgatelepülések emlékei.<sup>110</sup> Ezt megerősíteni látszik, hogy pontosan ezen a tájon egy vízfolyás neve a középkorban *Poklospataka* volt.<sup>111</sup> *Poklos* a régi magyar nyelvben „ragadós, szurkos földet”, átvitt értelemben szurokfőzőt jelentett, ez volt az összefoglaló neve a hordó készítéséhez szurkot előállító szolganépnak.<sup>112</sup>

107 Ld. 5. jz. A kritikai problémákra Reg. Arp. 979 és 1172. Az adományt megújító, azonos szövegezésű (de már csak erre a birtokra korlátozódó) 1257. évi oklevél korábban csak 18. századi másolatokból volt ismert, maga *Szenupétery* sem ismerte az eredetit, de a felmerült kételyekkel szemben nyomós tartalmi érvekkel védte hitelét. Az oklevél eredetije azonban megvan: DF. 209 766. (Leleszi konv. Metalis Zemplén No. 42.), s alaki tekintetben is minden kétséget kizáróan hiteles.

108 ... *et exit de Budrug in vallem que Kaluzer nuncupatur*. Vö. még 15. jz.

109 1436: *villa prepositi Scewles* DF. 222 093; 1485, 1492: *possessio Zewlewske, Zevleeske*. DF. 253 825/2. fol.; DF. 223 994; 1495: *possessio Zeuleus inter opidum Sarospatak et possessionem Olazy*. Dl. 3005/25. fol.

110 Györfly György: Az Árpád-kori szolgalónépek kérdéséhez. In: Történelmi Szemle 15 (1972) 277-278.

111 1429: bizonyos szántóföld *ex uraque parte vie ad Olazy tendentis et citra fluvium Poklospathaka*. DF. 210 985.

112 *Szanota István—Zolnai Gyula*: Magyar oklevél szótár. Lexikon vocabulorum Hungaricorum. Bp. 1902–1906. 775.; Gy. III. 125.

Egy sejtethetően korai eredetű településmag tehát kitapintható a királyi udvarházból délnyugat felé mintegy 3 km távolságban. Anélkül, hogy a hegyaljai szőlőművelés kezdeteinek vitatott problémájába itt belemerülnénk, valószínűnek látszik, hogy a szőlő ismeretét ezen a tájon sem kell feltétlenül a vallon telepesekhez kötni. Szembetűnő mindenesetre, hogy a királyi kápolnák által jelzett, fentebb körvonalazott korai királyi magánuradalmak java része, ha erdős vidékeket ölelt is fel, egyben csaknem mindenütt szőlővidékekre esett a Buda-környéktől és a dunántúliaktól (Somlyó-vidék, Somogy) a keleti részekig (Beregszász, Nagyszöllős).<sup>113</sup> A királyi udvarházak élete, a vadászatok elképzelhetetlenek voltak bor nélkül.

Hogy számolhatunk-e közelebről Sárospatak települési magvában egy efféle korai szolgálattal, tényszerűen nem tudjuk, de egy másik adománylevélben megőrzött, az előbbihez hasonló archaikus kövület azt sejteti, hogy igen. Liszkaolasi adományához (1248) ugyanis járulékosan magán Patakon (*in Potok*) egy szőlő és egy telekhely adománya csatlakozott, mely „örökös nélkül elhalt” személyé volt.<sup>114</sup> Az akkoriban Patakon már jó ideje kétségtelenül megtelepült *hospes*-elem sarkalatos kiváltsága azonban a szabad végrendelkezés joga volt; jellemző, hogy az Olasziban lakó *hospites de Potok* 1201. évi szűkszavú privilégiuma a mindössze négy pontra korlátozódó kiváltságok közül éppen ezt szabályozza a legrészletesebben.<sup>115</sup> Az örökös hiányában a királyra hármlott szőlő és telek valamely nem szabad státusú, szolgálai vagy kondicionárius személyhez tartozhatott korábban, aki aligha egymagában őrizte ezt az archaikus jogállapotot Patakon. Számunkra figyelmeztetés a továbbiakra nézve, hogy ha a *hospes*-szabadság megléte Patakon 1248 körül bizonyos is, ez nem ölelte fel zárt módon az egész települést, azaz a népesség teljes *universitasát*. Másfelől viszont az a már említett régészeti negatívum is, hogy a rotunda környékén nem található Árpád-kori temető, az ellen szól, hogy ezt az elképzelhető népességcsoportot akár hipotetikusán is a majdan kialakuló városmag kellős közepére lokalizáljuk.

A királyi vagy királynéi udvar időnkénti itt-tartózkodása természetesen feltételezte ama szolgáltató elemek — szántók, udvarnokok, tárnokok, iparos szolgálak — jelenlétét, valamint a vadászatoknál segédkező pecéreket, agarászokat, solymárokat, mely csoportok a hasonló uradalmakban megvoltak.<sup>116</sup> Ha ilyenek oklevéllel nem is igazolhatók, a struktúrára jellemző két további csoport, az erdőőrök („erdővók”) és halászok külön-külön települései már topográfiailag is pontosan rekonstruálhatók — de alább vesszük szemügyre őket, minthogy éppen nem Sárospatak megszülető településmagvában éltek s funkciójukat a 12. században bekövetkezett erdőuradalmi szervezés keretében nyerték el. Volt azonban egy népességelem az uradalomban, mely azért érdemel itt figyelmet, mert kronológiá-

113 Erre a szempontra rámutatott már *Jankovich M.*: i. m. 88.

114 1248: *et vineam cum uno situ curie in Potok sine herede decedentis*. F. IV/2. 20 (Reg. Arp. 890)

115 1201: *decernimus, ut qui ex iisdem herede carerent, liberam disponendi ... habeant facultatem, et ad filias, nepotes, nepotes seu alios, quoscumque duxerint adoptandos, bonorum suorum universitas devolvatur*. Ld. 19. jz.

116 Vö. *Heckenast G.*: i. m. passim; *Györffy Gy.*: Az Árpád-kori szolgálónépek i. m. 290-292.

ilag valószínűleg szintén a korai — talán még 11. századi — uradalomszervezéshez (ha nem is Sárospatak korai topográfiájához) köthető. A Makramál 1262. évi határjárásában megnevezett Kovács patak (*rivulus Kuach*) — a Hárselő hegy aljában északnyugat felől eredő, a mai Makkoshotyka magasságában az egykori Radvány (ma Hercegkúti) patakba ömlő patakocska, mely máig megtartotta *Kovács patak* nevét<sup>117</sup> — már csak emlékéket őrizte egy itteni korai kovács településnek, Újhely közelében azonban még 1300 körül is lakott település volt egy Kovácsi nevű falu (*Koachy* 1282, *Kuachi* 1321), csak valamikor a 14. század folyamán pusztásodott el (*predium Kowachy* 1429). A falu Borsitól délre, a Bodrog mellett feküdt, ahogy egy halastó meghatározásából (*piscina Coachy* 1334) tudjuk.<sup>118</sup> A *Kovács*, *Kovácsi* helynevek.<sup>119</sup> zömmel a korai szervezésű királyi magánbirtokokon szervezett kovács vagy „vasverő” szolgáltató népek településeinek emlékei, keletkezésük túlnyomórészt — nyelvtörténeti alapon — a 10–12. századra tehető: lehetséges tehát, hogy az említett Szöllős településsel együtt még a 11. században keletkeztek. Ezáltal Anonymus hitele újabb megerősítést nyer azon a ponton, hogy „Ketelpataka föld” kelet felől eleve a Sátorhegy környékén kezdődött — sőt valamivel még annál is keletebbre, Borsi alatt a Bodrognál. A másik Kovács település alighanem a mai Makkoshotyka elődje volt, hiszen a *rivulus Kuach* közvetlenül a faluhely mellett folyt bele a másik patakba, csak elpusztásodása s az Ola-szi és Patak felől meginduló szőlőtelepítések miatt vette fel már a 13. században a *Makramál* (*mál* = „szőlőhegy”) nevet.

## A pataki erdőuradalom

A kezdeteket borító homályból máris eloszlottak valamit a vallatóra fogható források; még több várható a birtoklás- és településtörténet tényeiből, ha sikerül elkülönítenünk a 13–14. század forrásaiból azt, ami a pataki uradalom 1200 körüli kiterjedésére és belső szervezetére nézve több-kevesebb biztonsággal kiszűrhető. Elképzelhető, hogy a topográfia, maga a területi képlet tartogat még valami mondanivalót a genezis körülményeire is.

Kezdjük azonban azzal, ami valami újnak a kezdetére utal. Legkorábban az 1219. évtől ismerjük a pataki ispán (*comes de Potoc*) tisztségét.<sup>120</sup> A dátum persze esetleges. Általában csak az írásbeliség 1200 körüli megjelenése után értesülünk arról, hogy a már emlegetett királyi uradalmak élén *comes* állt, Beregben

117 1262: a határ a Sebospatak felől *descendit ad partem orientalem ad capud (!) cuiusdam rivuli Kuach ... abinde per medium meaus eiusdem rivuli descendit ad partem orientalem, ubi idem rivulus cadit in alium fluvium Potok vocatum a parte Rodowan*. W. XI. 518. (Reg. Arp. 1789). Makkoshotyka északkeleti határa ma is pontosan e nyomvonalon fut.

118. [1282] *ad villam Wyhel pertinens*. W. IX. 391. (Reg. Arp. 3184); 1321: Reg. Slov. II. 284. (DI. 57 266); mindkét esetben még *possessio*, ill. *villa*. — 1429: már az újhelyi vár tartozéka DI. 12 052. — 1453-ban (DI. 71 987) már tartozékként sem említik. — 1334: *una piscina Coachy vocata que est in parte meridionali ville Bursy*. MES. III. 234.

119 Összeállítások *Heckenast G.*: i. m. 107–113. Nem feltétlenül áll azonban a szerzőnek az a kronológiai következtetése, hogy az erdőuradalmak területén található ilyen helynevek „javarészt a XII. században vagy a XIII. század első felében keletkeztek” (i. m. 16.).

120 VR. 233 (215).

(1214) éppúgy, mint Ugocsában (1216) vagy Zólyomban (1222), a többiben pedig csak a tatárjárás után.<sup>121</sup> A szilárdabb — „ispáni” — szervezetet azonban már a 12. század folyamán nyerték el az uradalmak. A tornai uradalom kétségtelenül létezett már a század végén (1198), a beregi és ugocsi királyi erdőségekben pedig a dézsmaugy rendezését, egyáltalán az uradalmaknak az egri püspökség alá rendelését IV. Béla király nagyatyja és atyja nevéhez fűzte. A keretek meglehettek tehát már III. Béla uralkodása idején (1172–1196) vagy korábban is.<sup>122</sup>

A történeti irodalomban ezt a szervezetet — megkülönböztetendő ispáni szervezetüket (*comitatus*) a várispánságoktól vagy vármegyéktől — „erdőuradalmaknak” szokás nevezni. A terminus mesterséges, annyiban azonban jogos, hogy a szóbanforgó birtokszervezetek jellegét valóban egy-egy összefüggő erdőség adta meg, s olykor valóban egyszerűen uradalomnak vagy birtoknak (*predium*), ispánjukat pedig „gondnoknak” (*procurator*)<sup>123</sup> nevezték; a 13. század második fele előtt vár nem emelkedett területükön, várjobbágyságok és várnépek sem tartoztak szervezetükhöz. Mindazonáltal e megjelöléseknek nem volt feltétlenül egymást kizáró jellegük. A tornai uradalmat például egyazon oklevél (1271) titulálja *predium nostrum de Turna* és *comitatus de Turna* formában, miközben jószágigazgatója *comes*; Sáros is *predium* volt, jóllehet élén *comes* állt (1249), Ugocsát pedig még az Árpád-kor végén (1296) is említik *predium* gyanánt, holott *comese* már 1216–1220 közt, majd egyre gyakrabban (1264, 1272, 1274) szerepel.<sup>124</sup> A köztes helyzetet az egyszerű magánuradalom és várispánság közt az mutatja, hogy az erdőuradalmakat olykor „kerületnek” (*districtus, provincia*) is nevezték.<sup>125</sup>

Az erdőuradalmak és a várispánságok viszonya szinte annyi változatot mutat, ahány uradalom. Minthogy az ispáni szervezetet nyert pataki uradalom és Zemplén vármegye viszonya majd tisztázást követel, helyénvaló ilyen szempontból is egy rövid számbavétel. A hatalmas zólyomi uradalmakhoz Bars és Hont vármegyék északi hegyes vidékei is hozzátartoztak, a Kárpátokig felnyúló roppant erdőségben pedig az 1300 körüli idők előtt része volt az uradalomnak a majdani Túróc, Árva és Liptó megyék egész területe is.<sup>126</sup> A tornai uradalom területe eredetileg a borsodi várispánság része volt, szervezetének kialakulása után viszont a tornai ispán hatásköre a két szomszédos várispánság, Gömör és Újvár határos erdős vidékeire is kiterjedt, észak felé pedig a Hernád völgyéig alá tartozott az egész Gömör-Szepesi erdőség, sőt 1200 körül még a Jászó körüli királyi erdőség is, az egész „Feketeerdő”.<sup>127</sup> Ezzel szemben a sárosi uradalom még a 13. század derekán is a Kárpátokig felnyúló Újvár megye

121 1214: *comes de Beregu* VR. 184 (314); 1216: *comes de Hugosa* VR. 212 (163); 1222: *comes de Zvolon* MES. I. 238. De Sárosban csak 1247. (H. VI. 46), Tornában 1272. (Z. I. 28.) a *comes* első említése.

122 1198: *Pesty Frigyes*: A modenai kir. levéltár magyar történelmi szempontból. In: Századok 2 (1868) 245. — 1261: *Bela proavus noster et Endre pater noster ... decimas omnium forestarum nosterum et novalium prediorum nostrorum ... in comitatibus Ugocha et de Berec existantium ecclesie Agriensi applicarunt.* — Az erdőuradalmak kezdeteire Mályusz E.: Turóc megye i. m. 4. skk.; Szabó I.: i. m. 35 skk.; Gy. I. 45-48.

123 A zólyomi uradalom mint *predium* (1232, 1271), ispánja *procurator* (1229): Mályusz E.: Turóc megye i. m. 6, 10. — Ugyanígy Beregben, ahol is az uradalmat olykor egyszerűen „beregí (lamperti) erdőnek” nevezték (*silva Bereg in silvis de Lompert* 1233, 1247, 1264) 1232: *procurator predii ... de Bereg*. Az adatok Gy. I. 530-531. — Sáros mint *predium* (1249, 1262, 1270, 1312): Gy. I. 47.

124 Tornára 1272: *predium*, de ugyanakkor *iurisdicio comitatus de Turna* Z. I. 28-29. Mint *predium* Turna vagy egyszerűen *de Turnava* 1243: F. IV/1. 278. (Reg. Arp. 742). Ugocsára Szabó I.: i. m.

125 Pl. 1263, 1332: *in districtu de Turna* MES. I. 496. (Reg. Arp. 1378); Mon. Vat. I/1. 207. — 1300: *in districtu de Sarus* F. VI/2. 260. (Reg. Arp. 4317). — [1245-64]: *in provincia Bereg*. Gy. I. 530.

126 Bars megyéből az oszlányi és a sosoldi, Hont megyéből a devicsei vidék vagy „kerület” (*districtus*) tartozott Zólyomhoz. Mályusz E.: Turóc megye i. m.; Gy. I. 416.

127 Az utóbb eladományozott Pelsőc, Csetnek és a környező gömöri vidékek, Újvár megyének pedig a Szikszó feletti vidéke, a Vasonca és a Szikszó patakok völgye, valamint a jászói uradalom is a *predium de Turna* része volt. Gy. I. 45, 96-98; II. 532.

része volt, jóllehet területét mint királyi uradalmat (*predium regale* 1262) megkülönböztették. A sárosi Komlóson Újvár szolgáltatójaként számon tartott várnépi elem élt (*servilis Novi Castris* 1251), sőt a sárosi vár közelében Szinyét még akkoriban is *in comitatu de Vyuar* fekvőnek mondták (1262),<sup>128</sup> amikor Sáros mint *comitatus*, — mint a pataki ispánsággal összefüggésben majd látni fogjuk — IV. Béla király szervezőmunkája eredményeként már önállósulófélben volt. A „beregi erdő” némileg az előzővel rokon módon, de már a tatárjárás előtt önálló ispáni szervezettel volt része az Észak-Szabolcsot is magába foglaló Borsova vármegyének, központjában a Tisza mellett emelkedő várral; ez esetben a tatárjárás után újjászervezett beregi *provincia* a régi várispánság helyére lépett, miközben elvesztette a szabolcsi tartozékokat.<sup>129</sup> Végül az ugocsai uradalom a maga törzsterületét megtartva vált Magyarország legkisebb megyéjévé, miközben elvesztette az eredetileg a *predium*hoz tartozó, Szatmárhoz csatolt Erdőd vidékét és a máramarosi rengeteg peremét.<sup>130</sup>

Az ispánsággá szervezett pataki uradalom megint csak egyedi variáns, noha az előbbiek rokona, hiszen szintén nagy királyi erdőség tartozott alá, szintén királyi magánuradalom volt, és pedig *comes* igazgatása alatt, de nem „várispánsági” jelleggel, hiszen 1260 előtt sem vár nem emelkedett területén (a vidék korai földvára a zempléni volt), sem pataki várjobbágyok vagy várnépek egykori létének nincs nyoma. Ugyanakkor ismereteink szerint soha nem emlegették sem *predium*, sem egyéb átmeneti neveken (*districtus* vagy *provincia*), hanem mindig *comitatus*-ként. Az is tény, hogy a pataki ispán, noha nem volt várispán, több volt, mint „gondnok” (*procurator*), azaz: uradalmi jószágigazgató, hiszen joghatóságot gyakorolt bizonyos, részben a megyehatáron túli — az alább körvonalazandó — területi hatáskörrel. Az első név szerint ismert ispán, bizonyos Gergely (1219) illetékes volt például egy mérgezéssel vádolt, boszorkány-gyanús asszony ügyében, utóda, Farkas (1221) pedig két faluközösség vagyoni jogi vitájában. Helyettese, a *curialis comes* megint egy mérgezési vádemelés ügyében járt el (1221). E Farkast kifejezetten illetékes bírónak (*iudex*) mondták, az ő billogosa (*pristaldus*) volt bizonyos Urbán nevű pataki ember (*Vrbanus de Potok*). Más alkalommal (1233) meg ő volt a király *pristaldusa*, királyi megbízásból birtokba iktatást is végzett (1224). Ez az 1221 és 1234 közt kimutatható pataki ispán, Germanus fia Farkas, a Miskolc nemzetséggel rokon birtokos volt, aki megszerezte a Miskolctól délre eső Mályi föld negyedrészt.<sup>131</sup>

Ahhoz, hogy e sajátos ispáni szervezetet, mely „uradalmi” jellegű volt, miközben közfunkciót is ellátott, a zempléni várispánsággal való viszonyában megértésük — egyáltalán megismerjük a környezetet, melyből Patak város kicsírázott — kísérreljük meg előbb lehető pontossággal rekonstruálni az uradalom tatárjárás előtti kiterjedését.

128 Pl. 1249: Eperjes szomszédságában fekvő föld *ad predium Sarus pertinens*. Cod. Slov. II. 236. — De 1251: Reg. Arp. 955; 1262: *Carolus Wagner*: Diplomatarium comitatus Sarosiensis, quod ex tabulariis et codicibus manuscriptis. Posonii-Cassoviae 1780. 285. (Reg. Arp. 1312): Vö. Gy. I. 47.

129 Gy. I. 520-523.

130 1264: *comes de Vgacha et de Erdeud; silva de Erdeud*. A helyes dátummal és szöveggel Reg. Arp. 3768. — Visk környéke, Baranka vára — mint látni fogjuk — még a 13. század vége előtt Ugocsához tartozott. Vö. *Szabó I.*: i. m. 35-41.

131 1219: I. jz.; 1221: VR. 259 (284); 274. (320); 1224: H. VI. 17. (Reg. Arp. 411.) — Az 1233-ban említett *pristaldus domini regis Forkos de Pathak filius Germani* (tartalmi átírás 1446-i oklevélben Z. IX. 130 = Cod. Slov. I. 306) nyilvánvalóan azonos az 1234-ben *terra Maty* negyedrészt egy Miskolc nembeli emberrel együtt a szintén e nemből való Mikótól megszerző *Farcaus comes de Potoch* személyével. H. VIII. 30. Az eredetiben így (DI. 196), Wenzel kiadásában (W. XI. 263) tévesen „Potoht”. Vö. Gy. I. 786.



A rekonstrukcióhoz elsőrendű segítséget nyújtanak az uradalom tömbjéből utóbb eladományozott birtokok határjárásai vagy olyan, határviták kapcsán esz-közölt határmegállapítások, melyeknek helynevei túlnyomó többségükben — minthogy a névkontinuitás nem szakadt meg a török korban — azonosíthatók; ma is megvannak, vagy a 19. században még megvoltak.<sup>132</sup>

A felhasznált határmegállapítások, melyeket a továbbiakra nézve a hivatkozások egyszerűsítése érdekében célszerű egy csoportban számbavenni, nem kronológikus, hanem földrajzi rendben a következők: a hegyek alján Makramál (Makkoshotyka)<sup>133</sup>, továbbá csaknem hiánytalan láncban a Bodrog mentén az imént tárgyalt korai szőlőműves település Patak és Olaszi közt (középkori Szőlőske, a mai Bodroghalász),<sup>134</sup> Patak és Olaszi határa,<sup>135</sup> Olaszi és Tolcsva határa,<sup>136</sup> Zsadány,<sup>137</sup> a Zsadányból kihásított „Csomortelke”,<sup>138</sup> Liszkaolvaszi (Olaszliszka),<sup>139</sup> Meszes (Szegilong)<sup>140</sup>; a Bodrogtőzön Viss és Csenke,<sup>141</sup> Patak és Gáva határa,<sup>142</sup>

- 132 A mai helynevekre: Fnt. BAZ. és térképmellékletei. Kiegészítésül a helynevekre nézve is több ponton hasznos segítséget nyújt a Zemplén hegység legújabb (6. kiadás) térképe: Dél-Zemplén (1:60 000) Bp. 1986/87; Észak-Zemplén (1:40 000) Bp. 1987/88. Sok helynevet őriztek meg a III. katonai felmérés (1886) szelvényei (1:75 000), melyek e munka térképmellékletein adott rekonstrukciók alapjai is. Több, az azonosításoknál lényeges, ma már nem élő helynévről adnak felvilágosítást, a helyrajzi környezet pontos ábrázolásával, a II. katonai felmérés (1853) értékes szelvényei és néhány ponton *Lipszky Repertoriumának* (1808) térképmellékletei. Az eltűnt helynevekre, régi földrajzi viszonyokra nézve páratlanul becses forrás Sáros-Nagypatak határának 1833. évi kézíratos kamarai térképe (Sárospatak, Róm.kat. Egyházi Gyűjtemény), valamint az Országos Levéltár Térképtárában őrzött kataszteri térképek községi szelvényei az 1850-es évekből (OL S. 78). Az utóbbiak kivételével az azonosításoknál a megnevezett térképek évszámára utalok.
- 133 1262: *terra Macramal*. II. VI. 110 (Reg. Arp. 1789 = DF. 248 865.) — Az oklevelek eredetijének jelzeteit is közlöm: ahol a kiadás hibás vagy téves olvasatot hoz (bár ez történetesen éppen nem erre az esetre áll), a helyneveket az eredetiből idézem. Több kiadás esetén a legjobb kiadást tüntetem fel. A számok mindenütt csak az oklevélközlés első lapszámát tüntetik fel.
- 134 1252: *quatuar mansiones viniutorum nostrorum existentes inter villam Potok et villam Oloz*. II. VI. 67.; Cod. Slov. II. 278. (Reg. Arp. 979 = DI. 369. [1270. évi átírás: DI. 370]) — 1257: Cod. Slov. II. 403. (Reg. Arp. 1172.) = DF. 209 766. ld. 5. és 107. jz.
- 135 1344: az egri püspök és a pataki plébános tizedkerületének elhatárolása (Olaszi keleti határa) A. IV. 459 = DI. 3722. (Azonos szöveg Erzsébet királynéhoz szóló jelentésben: DI. 31 249.) — 1347: határmegállapítások az Olaszi nemesek és Patak város határvitájában (Olaszi keleti határa) A. V. 159 = DI. 31 256. (azonos szöveg a királynénak szóló jelentésben: DI. 31 255.)
- 136 1336: határmegállapítások az Olaszi nemesek és a Tolcsva nembeliek határvitájában (Olaszi nyugati határa) A. III. 240 = DI. 2987.
- 137 1322/1398: *possessio Zadan* F. VIII/2. 342 = DI. 42 686.
- 138 1224: *terra de villa Ysdan* H. VI. 17. (Reg. Arp. 411) = DI. 31 175. — 1334: *porcio possessionaria Chomourlazlou teleke vocata de possessione Sadan abcisa*. A. III. 96 = DI. 31 124. — 1410: *Chomoreleke* Zs. II. 7729; 1436: *Chomortelke* TT. 1901. 234 = DI. 31 378. — Részleges helyrajzi adatok még 1334: TT. 1900. 396 = DI. 31 223; 1398: TT. 1901. 55 = DI. 31 346; 1406: TT. 1901. 59 = DI. 313 65.
- 139 1248/1290: *terra Lyzkaulaza, Lyzkaulazi* Cod. Slov. II. 210 = DF. 264 114. — 1299/1410: *terra, villa Lizka Olazy*. F. VI/2. 218 (Fejér szerint a Kamarai Levéltárban volt: a DI.-ben nincs meg.)
- 140 1255/1660 és más 17. századi másolatok: *possessio, terra Mesces*. W. VII. 405 = DI. 405, 406, 424.
- 141 1239 (15. századi hamisítvány): *villa Wys, terra Chenke*. W. VII. 72. (Reg. Arp. 664).
- 142 1366: ítélettelvél a Patak város és Gáva birtokosai határvitájában *Szirmay A.*: i. m. 191. F. IX/3. 631 (hibásan és csonkán) = DF. 28 2851 (a Sárospatak város levéltárában eredetiben fennmaradt egyetlen középkori oklevél: Tiszánineni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Sárospataki Nagykönyvtár Vegyes gyűjt. 10. sz. jz.)

valamint Kengyeltelki (elpusztult falu Karcsa határában)<sup>143</sup>; az erdőségben a füzéri uradalom határjárása,<sup>144</sup> Bózsva,<sup>145</sup> Széphegy (Rudabányácska),<sup>146</sup> valamint a Berecki, Ágócs és Borsi közti rétség a Long erdő határán.<sup>147</sup> Természetesen sok közel egykori vagy későbbi adat értékesíthető még, hiszen a faluhatárookban vagy egyházi és világi igazgatási határookban olykor igen régi állapotok rögződtek meg.

Kezdjük az uradalom magterületén, a birtokok ama láncán, mely Pataktól a Bodrog mentén — mindenütt a folyó két partjára kiterjedve — húzódott délnyugat felé. Minden erdőuradalomnak megvolt ez a magterülete, korai falvak csoportja mezőgazdasági művelésre alkalmas folyóvölgyekben — majdan *hospes*-telepítések és városképződés színtere —, mely az udvarházak ellátását biztosította. Hogy a Bodrog völgye „a Tolcsva folyóig” (*usque ad fluvium Tulsoa*) a pataki uradalomhoz tartozott, azt már P. magister is tanúsította. Csakhogy határmegjelölése itt is, akár csak északkelet felől a Sátorhegy, hozzávetőleges. Éppen attól a környéktől, ahol a Tolcsva patak a Bodrogra ömlött, azaz: a „Tolcsva-tótól” (*Tholchoatew* 1248)<sup>148</sup> tovább délnyugat felé terült el Liszkaolaszi, mely falu határa királyi magánbirtokként eredetileg még szintén Patakhhoz tartozott. Amikor korábbi adományát IV. Béla király módosítva megújította (1248), nem várföldnek (*terra castri*) nevezte, mint a zempléni vár akkoriban eladományozott tartozékait a környéken, hanem mint *terram ad nos immediate pertinentem* adományozta el.<sup>149</sup> Éppúgy az uradalomhoz tartozott, ahogy a majd 1317 és 1321 közt eladományozott Olaszi (*possessio regalis Olazy*)<sup>150</sup>, a kettő között a még szintén

143 1271/1357/1400: *terra Kengeltlequi*. W. VIII. 341; a határjárás csak az 1400-i átiratban: Reg. Arp. 2128.

144 1270: *castrum Fyzer cum undecim villis ad ipsum pertinentibus*. W. VIII. 255. (Reg. Arp. 1908) = DI. 705.; Gy. I. 82.

145 +1264/1324 (hamisítvány): *terra Borsua*. H. VI. 121 = DI. 71 853.; Gy. I. 71.

146 1390: *possessio Sepheg*. Zs. I. 1516 = DI. 7597, 71 902.

147 1334. jan. 30.: *pratun ... ex ista parte fluvii Budrug* MES. III. 234. — 1334. júl. 25.: *pratun ... pariter cum una piscina Cossia* A Blagay-család oklevéltára. Codex diplomaticus de Blagay. Szerk. Thallóczy Lajos és Barabás Samu. Bp. 1897. (MHH I. 28.) 114. = DI. 2842.

148 1248, 1299: *prima meta incipit super vadum fluvii Tholchoatew* — majd a *magna vián* átkelve, egy darabig *circa eundem fluvium* haladva, tovább a *Hyzymctew* és *Hyzymtow* (azonosíthatatlanok) érintésével átkel a Bodrogon: Liszkaolaszi észak-keleti határa (20. jz.). Utóbb itt alakult ki az 1299. évben még nem létező (Vámos)Újfalu, melynek neve a pápai tizedjegyzékben az 1333. évben még *Tolcsohau* (Mon. Vat. I/1. 340.); a többi években *Nova villa*, *Wyfola*.

149 Lásd 20. jz. Vö. az alábbi (157–161. jz.) adatokkal.

150 Olaszi adománylevele nem maradt fenn. Nagy Lajos egy 1347-i okleveléből derül ki, hogy *possessio regalis Olazy* Károly Róbert adományából jutott [Szente-Mágocs nembeli] Feldricus azaz Frigyes (*Fuldruh*) fiainak birtokába, cserében a korábban nekik adományozott Sáros megyei Kapi birtokért és tartozékaiért, köztük Maglóc várhelyével (*cum loco castri Mogloch*). A. V. 132. — Az atya egykori pataki ispán (1297) volt, az adományosoktól származott le a Szabolcsi és Olaszi család (K. III. 66-68.). Minthogy Feldricus fia János már 1325-ben mint *nobilis de Olosi* szerepel (F. VIII/2. 663), az eladományozás ez időpont előtt következett be, sőt már 1321 előtt, mert Olaszi a pataki uradalom visszaváltásakor (1321: F. VIII/2. 292 = DI. 57 266) nem szerepel a tartozékok közt. Másfelől 1317 után kellett, hogy bekövetkezzék, mert a 14-15. században újjáépült Kapi vagy Maglóc nevű vár (*regale castrum Kapi alio nomine Magloch* Zs. II. 7389) kétségtelenül azon a várhelyen épült fel, ahol az Árpád-korban a Tobol vagy Toboly néven emlegetett sárosi vár állt, ennek (*castrum Tobol*) elkobzása a Berzeviczy és Rikalf-fiaktól, és királyi birtokba vétele pedig az 1317. évben következett be. (Reg. Slov. II. 121.). — A *possessio regalis* megjelölés a *terra castri* megnevezéssel szembeállítva magánbirtokot jelent, ahogy például a Sáros körüli, 15 faluból álló uradalom esetében (*de nostris possessionibus* 1248: Cod. Slov. II. 202), összefoglaló néven Sarusalya (1317: DF. 209 904) vagy a sóvári királyi uradalom eladományozásánál (*villas nostras regales* 1285, 1288: W. XII. 434; F. V/3. 393 = Reg. Arp. 3350, 3502).

IV. Béla által a tatárjárás után eladományozott Zsadány,<sup>151</sup> melynek határából egy már korábban (1224) elidegenített birtokrész, egy ekealjnyi terület, eredetileg a pataki uradalom erdőővőinek (*custodes silvarum*) földje volt.<sup>152</sup> Ily módon az eladományozások előtt a Patak és a „Káliz ér” völgye<sup>153</sup> közti elterülő korai szőlőműves településtől kezdve Olaszi, Zsadány<sup>154</sup> és Liszkaolasi határa egyetlen keskeny sávtól eltekintve zárt tömböt alkotott. Ez az uradalom testébe Zsadány és Liszkaolasi közt benyomuló korridor a Tolcsva nemzetségnek Tolcsva felől a Bodrogközbe átnyúló birtoka volt, melyen a 14. század elején (1299 és 1322 közt) Sára falu alakult ki.<sup>155</sup>

De a jelek szerint eredetileg még Liszkaolasi tovább délnyugat felé eső határosa, Meszes birtok (*possessio Mesces*) is a régi királyi birtoktömbhöz tartozott. E birtok, a Meszes pataktól (*Mezespataka*),<sup>156</sup> a mai Bényei pataktól délnyugat felé elterülve, nagyjából a mai Szegilong határárt ölelte fel; emlékéit Szegilong magyában, a Bodrog mellett *Meszes* dűlő, feljebb *Nagy Meszes hegy* (255 m.) és ennek aljában *Meszes major* neve tartotta fenn. Valami azonban feltűnő és magyarázatra vár. Liszkaolasi (1248) és Meszes (1255) határjárása ugyanis a bodrogközi részen szinte azonos területet ír le, ha nem is azonos helynevekkel; mindenesetre mindkét birtokhatár már Bodrogkeresztúr határa mentén haladt.<sup>157</sup> Ugyanakkor a hegyek felőli oldalon az ellenkező irányban, tehát északra felé, Meszes 1255-ben leírt határa mélyen belenyúlik Liszkaolaszinak az 1248. és 1299. évben megállapított határába, abból egy

- 151 Zsadány adománylevele sem maradt fenn, mert a pataki domonkos kolostor leégésekor (1315-ben, mint látni fogjuk) megsemmisült, de az 1322. évben megejtett vizsgálat beigazolta, hogy *per dominum Belam condam regem ... exiterit collata* (137. jz.).
- 152 1224: *terram de villa Ysdan que ad custodes silvarum nostrarum pertinebat*. Ezt a később „Csomortekele” néven emlegetett birtokrészt még később is (pl. 1334) úgy tartották számon, hogy Zsadányból „hasadt ki” (vö. 138. jz.).
- 153 Ez volt egyben Olaszi északkeleti határa. Ld. az 1344. évi határmegállapítást (135. jz.), ahol a Bodrogból kiinduló, majd észak felé tartó „patak vagy vízmeder” (*in quodam rivulo seu alveo in illis partibus Galychpata[ka] vocato versus plagam septentrionem currendo*) nevében eltorzult formában nyilvánvalóan a *Kaliz* (Kalicz. Galych) név rejlik. Az 1833. évi kamarai térképen megint az ép *Kaliz ér* szerepel mint Petráhó és Olaszi határa.
- 154 Az egymással határos két falut Zsadány határjárása szerint a ma is így nevezett Zsadány patak (*Zodanpothaka*) választotta el (137. jz.). Ez maradt a határ az újkorban is.
- 155 Liszkaolasi északkeleti határa (1248) a Szokolya hegyről (*mons Zokolahege*) *Erdewnczey* és *Senewhalma* érintésével (a kataszteri térképekről ismert újkori faluhatár szerint az utóbbi azonos lehet a mai Rány tetővel, 183 m) ereszkedett le a Tolcsva patakba (*directe descendit et cadit in Tholchoapataka*). Az 1299-ben szó szerint megismételt határjárás többlete e részen: *et ibi separat a filiis Wz et a filiis Langius et eorundem generationibus*, azaz a Tolcsva nemzetség földjétől (139. jz.). Ez a föld azonban a déli részen alig 1 km szélességű korridor volt, mert ennyi a távolság a Tolcsva patak és a Zsadány hegy közt (*Zodanhege* = Zsadány hegy néven az 1833-i katonai felvételen, az újabb térképeken általában Rudnok) mely már Zsadány határába esett (137. jz.). A később e korridor aljában a Bodrog mellett kialakuló Sára falu (ma Ósára) 1299-ben még nem létezett (először Zsadány 1322. évi határjárásában bukkan fel) mert Liszkaolasi ez évben megismételt határjárása éppen abban ad többletet az 1248-éhoz képest, hogy minden határponton aprólékosan megnevezi a szomszédos falvakat és azok birtokosait; ha ezen az egyetlen határponton csak a „nemzetségi” birtoklást említi, nyilvánvaló, hogy a korridor akkoriban még Tolcsva határához tartozott. Ez a „korridor” a Bodrogközbe is átnyúlt, mert az első ízben 1322-ben említett *vallis ville Sara* a Törökértől (*fluvius Turcer*) nyugatra eső Zsadány és Viss közti szűk határrész volt (137. jz.), magába foglalva a Bodrog-kanyart (ma holtág), melynek mai neve „Sárai zug”.
- 156 1248, 1299: Liszkaolasi délnyugati határa a Bodrog-jobbparti részén (139. jz.).
- 157 Liszkaolasi délnyugati határa a Bodrog-balparti határrész felől a Bodrogon átkelve egyenesen a Patakról Keresztúr felé vezető útra tart, ahol a határjel: *circa viam magnam ex dextera parte eiusdem vie, et ibi separat de terra filiorum Prug Kerezthur vocata* (139. jz.). Meszes délnyugati határa (1255) a Bodrog-balparti rész felől tart *ad unam metam lapideam capitale, que separat terram Mesces de terra Kerezsur, deinde vadit versus occidentem ... ad fluvium Budrug* (140. jz.).

jókora darabot Meszes földhöz csatol.<sup>158</sup> E furcsaság érthetővé válik a körülmények ismeretében. Meszes 1255. évi határjárása úgy keletkezett, hogy Hermán nembeli Antoleus, Mátyás szepesi prépost testvére új határjárást eszközölt ki korábbi adományföldjére. Hogy miben is állt ez az adományföld, vita tárgyát képezte. Közvetlenül a tatárjárás után ugyanis Mátyás prépost, testvérei nevében is (*nomine fratrum suorum carnalium*) kieszközölte Liszkaolasi adományát a kancelláriától, IV. Béla azonban az 1248. évben arra hivatkozva, hogy az adomány tudta és akarata ellenére történt,<sup>159</sup> visszavonta az adományt, és Liszkaolaszt a szepesi káptalannak mint testületnek adományozta az 1248-i oklevélben leírt határok közt. A dologból több évtizedes, a 14. századba is átnyúló pereskedések, a Hermán nemzetség leszármazottainak erőszakoskodásai, Liszkaolasi ismételt elfoglalásai származtak, sőt Antoleus fiát, Istvánt 1294 előtt „Liszkainak” nevezi egy oklevél.<sup>160</sup> A viszály nyilvánvaló háttere az lehetett, hogy miután Mátyás prépost, Antoleus és Herbord testvéreivel együtt az eredetileg egységet képező birtokból az 1248. évi adomány után a Meszes föld néven elkülönült részre szorult vissza, a testvérek és utódaik a régi — gyanús hitelű — adománylevélre alapozva továbbra is igényt tartottak Liszkaolaszira, vagy legalább is annak egy részére. Más szóval, az 1255. évben új határ megállapítását kérő Antoleus vagy meggyőzte jogigényéről a kiszálló királyi embert és az egri káptalan kiküldöttét, s ez foglaltatott az oklevélbe, vagy — ami valószínűbb — a Hermán nembeliek később jogigényeik szerint interpolált oklevelet készítettek.<sup>161</sup> Maga a jogvita és az oklevél határmegállapításainak gyanús hitele természetesen éppen nem érinti az oklevél topográfiai hitelét, sőt számunkra kettős haszonnal jár. Egyrészt azzal, hogy a jogvitából kifolyóan kivételesen részletes határjárások születtek, másrészt mert a körülményekből nagy mértékben valószínű: Liszkaolasi és Meszes eredetileg összefüggő egységet alkotott, mely délnyugat felé Bodrogkeresztúrral volt határos.

Eddig nyúlt le tehát a Bodrog két partján az 1200 körüli időben a pataki uradalom. Keresztúr már az Aba nemzetség ama ágának birtoka volt, mely nevét éppen e törzsbirtokából nyerte. A tatárjárás utáni időben a család feje, aki a takatözi Prügymonostorának (ma Prügy) nevet adó ős nevét viselte, Meszes föld

158 Liszkaolasi határjárása szerint a két birtok határa a Meszes patak volt (vö. 157. jz.). Az 1255. évi oklevél szerint azonban Meszes északkeleti határa a Bodrog felé lejtő *vallis Burtamas* lett volna: a *mons Margita* (ma is Margita) felől délkelet felé tartva *cadit in vallem Burtamas, et in ipsa valle descendendo ... cadit in fluvium Budrug* (140. jz.). Ez az újkorban *Burtamas* nevű völgy Olaszliszka 1851. évi kataszteri térképe (OL Térképtár S. 78. 334. téka) pontos ábrázolása szerint („felső”- és „alsó Bártamas”) a Margita hegy és Tolcsva patak közt, még inkább az utóbbihoz közel, azaz Olasz felső határában húzódott a Bodrog felé,<sup>1</sup> Meszes határjárása szerint Liszkaolasi északi határrészének mintegy kétharmadát „csatolta” Meszes földhöz.

159 Az 1248-i adománylevélben (139. jz.) *preter nostram conscienciam et voluntatem nostram*. A korábbi adományra ld. a következő jz-t.

160 Meszesi (*de Mezes*) Dezső, a tatárjárás idején és után élt Antoleus unokája 1318-ban, majd 1326-ban bemutatta IV. Béla *possessio Lizkolazy* adományát tartalmazó — ma ismeretlen — oklevelét a Hermán nembeliek számára (*Mathey preposito ... Herbordo et Antholio fratribus eiusdem ... pro meritoris serviciis corundem*); igaz, az oklevél hitelét 1326-ban gyanúsnak nyilvánították. Reg. Slov. II. 156 (317). Erre az adományra hivatkozva a Hermán nembeliek leszármazottai (*nobiles de Messes*) a 14. század elején több ízben elfoglalták Liszkaolaszt. Vö. még Reg. Slov. II. 173 (355). A családra K. II. 169. — Az 1294/1358-i oklevél, melyben Antalyus fia Istvánt „Liszkainak” nevezik (Gy. I. 157.), nem az Abaúj-, hanem a Zemplén megyei Zsadány (*Sadan*) egy részének megszerzésére vonatkozik.

161 A csak 17. századi egyszerű másolatokban fennmaradt oklevél (140. jz.) elsősorban a korban szokatlanul részletező határjárása és túlzottan pontos égtájmegjelölései miatt gyanús. Törzsszövege azonban korszerű. Másfelől nyilvánvaló, hogy a leleszi konventnek Liszkaolasi 1248. évi határjárását szó szerint megismétlő, de abba minden határponton a szomszédos birtokosok és falvak nevét betoldó 1299. évi új határjárása, melyet a szepesi káptalan eszközölt ki, már a kibontakozó viszályok jegyében született.

1255. évi határmegállapításakor (mint a birtokszomszédosok egyike) „Keresztúri” néven szerepelt (*Prud de Kerezthur*). Még két szomszéd volt jelen. Az egyik „Tállyai” Bökény (*Buqen de Thalia*) az Aba nemzetség közelről rokon (Debrői) ágából, mely a Keresztúriakkal közösen birtokolta a taktaközi birtokokkal együtt az ági nemzetségi monostort, Prügymonostorát.<sup>162</sup> A másik a Tolcsva nemzetség egyik feje (*Langius nobilis de Tolchwa*) volt.<sup>163</sup> Ők hárman képviselték a pataki uradalom délnyugati szegletét körülölelő nemzetségi birtoklást. (Hogy pontosan mit is értsünk e birtoklás „nemzetségi” természetén, arról alább lesz szó.)

Az Aba — Keresztúriak saját „ági” (pontosabban, ahogy lesz még róla szó, családi) birtoka volt a Bodrog mindkét partjára kiterjedő Keresztúr föld (*terra Kerezthur* 1248, 1255, 1299), melynek tágas határából már 1255 előtt elkülönült (Bodrog)Szege falu, de a kettő közt Kisfalud csak a 14. század elején alakult ki. Bodrogkeresztúrt birtokosáról „Prügkekereszturának” (*Pyudkeresztura*) is nevezték.<sup>164</sup> Az északról csatlakozó erdőségben Bénye föld (*terra Bénye* 1255), központjában Erdőbénye faluval, a két rokon Aba-nembeli család közös birtoka volt,<sup>165</sup> míg Tállya földje a „Tállyainak” is nevezett Aba-Debrőiek saját birtoka volt a 13. század közepén. A pataki uradalom délnyugati szegletét tehát a Bodrog völgyétől felfelé, az erdőség nagy tömbjét is félkaréjban magába foglalva, az Abák birtokai vették körül. Északi meghosszabbítása volt ez annak a tömbnek, amely — Prügymonostorával a központban — gyakorlatilag az egész Taktaközt jelentette.<sup>166</sup> P. magister tehát a körülmények pontos ismeretében írhatta az Abák Takta-melléki (*iuxta Tocotam*) és az „erdők alatt” (*infra silvas*) elterülő birtokairól, hogy a nemzetség tagjai „máig érdemesek e földek birtoklására” (c. 17). Más kérdés, hogy a birtoklás visszavezethető-e a honfoglalás korába, ahogy a királyi jegyző legitimálta a jelent.

Annak a pataki uradalom genezise szempontjából is mondanivalót tartogató kérdésnek a részletezését, hogy mikori keletű az Abák birtoklása e tájon, a továbbiakra tartogtva, elégedjünk meg egyelőre két tény megállapításával. Az egyik az a topográfiai körülmény, hogy 1200 táján Erdőbényéig a Bodrogtól északra eső egész térségben — az erdőségben — az Abák összefüggően zárt birtoktömbje és a pataki uradalom hézagok nélkül illeszkedtek egymáshoz. A másik az a településtörténeti érdekű tény, hogy a szóbanforgó három birtok — Keresztúr, Tállya és Bénye — „föld” megjelölése e korban,<sup>167</sup> bár *possessio* értelmű, valamivel többet

162 Ezt az ágat másik, Heves megyei törzsbirtokáról az irodalomban „Debrőinek” szokás nevezni. K. I. 53. — A két ág közös birtokaira K. I. 37, 40.

163 K. III. 101-104.

164 Már Meszes határában (1255) *via que venit de Zegy* (140. jz.), majd *Zegey* (1317), *Zeged* (1319) az alábbi oklevelekben. Mindazonáltal Liszkaolaszt még az 1299. évben is közbeeső falu nélkül határolták el Keresztúr földtől (vö. 157. jz.), holott Szegi közbeesett; még mindig élt a tágas és egységes *terra Kerezthur* képzete. Kisfalud (*Kyusfalud*) első ízben 1317 és 1319-ben bukkan elő; ugyanakkor jön elő a *Pyudkeresztura* névforma. DF. 209 904 és 209 905. (F. VIII/2. 682, 234. hibás névalakkal).

165 Erdőbénye közös birtokáról 1352-ben mondott le a Tállyán birtokos „debrői” ág a keresztúriak javára. A. II. 523; III. 76, 103. Vö. K. I. 49. — Bénye az Árpádok végén (1299) már két határra oszlott fel: *terra Alsobénye* és *terra Felsőbénye* (Liszkaolasi határosai, ld. 139. jz.), a két falut „Két Bénye” néven is emlegették (*Ketbény* 1317, 1319, a 164. jz.-ben idézett oklevelekben). A Felsőbényével azonos *Erdeubenia* volt az egyházas hely (Mon. Vat. I/1. 345, 361). Vö. Cs. I. 342.

166 Az Abák nemzetségi, „ági” és családi birtokairól Dél-Zemplénben, és azok történeti eredetéről részleteiben alább lesz szó.

167 Még Liszkaolasi 1299. évi határjárásában is (139. jz.) *terra Kerezthur*. Jellemző az a már szóvá tett (164. jz.) sajátosság, hogy Szegi falutelepülését negligálva még 1255-ben is „Keresztúr földet” neveztek meg határszomszédul. A két Bénye éppúgy *terra* (165. jz.), mint a Goloppal keletről szomszédos Tállya. 1258: W. VII. 480.

is takar: a névadó falukon kívül még a 13. század közepén is alig volt falutelepülés e nagy térségben.<sup>168</sup>

Fordítsuk figyelmünket ezután az 1255. évben Meszes határmegállapításánál megjelent harmadik birtokszomszédra. A két Aba-nembeli birtokos mellett ő képviselte a környéken a másik „nemzetségi” birtoklást, és pedig a megszakítatlan keleti folytatást az erdőségben: a Tolcsva nemzetségét. E birtoktömb kiterjedése nagyfokú állandóságot mutat az Árpád-kortól a Zsigmond-korból 1396 és 1410 közt ismert osztályokig és jogvitáig. Tolcsván kívül az idők során öt további falu alakult ki „Tolcsva föld” területén. A Bodrog mellett Sára és (Vámos) Újfalu azonban csak a 14. század elején keletkezett — azon a „korridoron”, mely mint láttuk, még a 13. század végén is névtelenül húzódott le Tolcsva felől a Bodrogrközbe. Az erdőségben (Erdő)Horváti, Komlóska és egy harmadik, még a középkorban elpusztásodott falu meg éppenséggel csak a 14. század második felében létesült.<sup>169</sup> E majdan megszülető falvak határait jelentette tehát a 13. században az a „föld”, melyet Tolcsvának, más szóval „Úz és Langius fiainak és nemzetségük földjének” (*terra eorundem generationum* 1299) neveztek. A terület az Abák vázolt birtoktömjéhez kelet felől csatlakozva délen Zsadány határáig, az újabb korban Rudnoknak nevezett Zsadányhegyig (*mons Zodanheg*) északabbra Olaszi határáig — a Zsadánypataktól a Borz hegy (314 m) felé elhajolva a darnói monostor temetőjén át a Nagy Papaj hegy (*mons Popol*) felé vezető „Hosszú-völgyig”<sup>170</sup>, tovább kelet felé, és még magasabban az erdőségben, Makramál határáig, azaz a mai Hotyka patak (egykori *Ketelpotok*) felső folyásáig és forrásáig<sup>171</sup> terjedt.

Mindezt összefüggően térképre vetítve, immár meg is rajzolható a teljes határvonalat, mely 1200 táján az Aba és a Tolcsva nemzetség birtokait az erdőségben elválasztotta a pataki uradalomhoz tartozó falvaknak a hegyekbe felnyúló határa-ítól. Haladjunk a Meszes földtől kiindulva délnyugat-északkelet irányba. Az északi határvonal, mely az uradalmat az Abák Bénye földjétől elválasztotta, a Fővényes patak (*Feouenespataka*) volt, forrásától kezdve addig, míg a Meszes patakba

168 Keresztúr mellett Szegi (1255), Tállyától délre Rátka és az azonosíthatatlan *Suita, Sucta* 1252, 1255: W. VII. 343, 408.

169 A Zsigmond-korban Tolcsván kívül Sára és Újfalu, az erdőségben Horváti és Komlóska (*Komlous* 1396), valamint Kutpataka (*Kughpataka* 1398, 1400, *Kwthpathaka* 1410) szerepel (elpusztult falu Tolcsva és Erdőbénye közt, Cs. I. 55.). Rajtuk kívül a Bodrogrközben Csenke (*Viss* és *Zalkod* közt terra Chenke W. VII. 72; 1398: *Kylchenke* és *Belchenke*, de már *habitoribus destitute*), Újhelytől északra pedig (Nagy)Toronya, Csergő és Gercsely tartozott a nemzetségi öröklött birtokokhoz. Az osztályokban szereplő Kenézlő (*Keleznew*) nem ősi birtok volt, hanem az 1312. évben kapott adományföld (A. I. 266). Minderre ld. 1396: Zs. I. 4296; 1398: TT. 1901. 55. és Zs. I. 5467; 1400: Zs. II. 22.; 1410: Zs. II. 7565. Nem teljes számbavétellel K. III. 102-104. — Sára legkorábban 1322, Újfalu 1332-ben szerepel (ld. 148. és 155. jz., továbbá 1336: *Saara* et *Wyfolu* A. III. 264.). (Erdő)Horváti 1299-ben még nem lehetett, mert Liszka felső erdőhatárán falutelepülés még nincs említve, csak a „nemzetségi” birtoklás (vö. 155. jz.). Komlósk(ka) még 1336-ban sem létezett, mert az Olaszi nemések és a Tolcsva nemzetség határvitájában a *Holloswelg* és *Komlouspatak* vonulatán a Papaly hegyig nincs említve falu; *Komlous* néven csak 1396., *Komlousek* néven 1404. tűnik fel (vö. Cs. I. 54). Kutpataka (*Kughpatak*) csak az 1398. évben bukkan elő.

170 Az 1336. évi határvitában Olaszi adománybirtokosai azt próbálták ugyan bizonyítani, hogy a határ nyugatabbra, a Zsadánypatak medrében, annak forrásáig (*per eundem Sadanpataka ad caput eiusdem veniendo*), majd a *Holloswelg* mentén (a mai Hollósető alatt Komlóska felé húzódó völgyben) halad a Nagy Papaj hegyig. Az országbírói ítélet azonban a Zsadánypataktól egy bizonyos „bérc” alatt kelet felé elhajolva (*ad quoddam berch* az újkorra is megmaradt határ ismeretében a Borz hegygel, [344 m.] azonosítható), majd a darnói monostortemplom homlokzata előtt és temetőjén áthaladva (*in anteriori parte et cimiterio eiusdem transeundo*) a Nagy Papaj hegy (*mons vulgo Popol*) felé vezető Hosszúvölgyben (*vallis Hozywelg*) jelölte ki a határt (ld. 136. jz.). Mintegy 1 km szélességű, hosszan felnyúló sáv ez, melynek kiterjedését az ítéletben 30 ekealjára becsülték.

171 Ld. Makramál határjárását (133. jz.); a határ e részét leíró szövegrészlet a 4. jz.-ben.

ömlött. Az újkori szemlélet ezt a vízfolyást egyazon pataknak fogja fel forrásától (ma Jóremény forrás) fogva a Bodroig, és Bényei pataknak nevezi.<sup>172</sup> Továbbhaladva kelet felé, Liszkaolasi felől a ma is e néven ismert Margita hegy (*mons Margita*) alatt futó Margita patak (*Margitapotaka*) volt a határ,<sup>173</sup> oly módon, hogy a Margita hegy még Bénye határába esett, Liszka határa azonban magasan felnyúlt a Szokolya hegyig (611 m), s magát a hegyet (*mons Zokolahege*) is körülölelve nagy erdőrészt kapott az eredetileg királyi faluhoz.<sup>174</sup> Eddig volt közös határa a pataki uradalomnak az Abák birtokaival; itt kezdődött a Tolcsva nemzetség birtoktömbje, „Tolcsva föld”. A Bodroghoz közel ugyan a Tolcsva patak alsó folyása és torkolatvidéke („Tolcsvatő”) volt a határ, észak felé azonban a nemzetségi birtok legyezőszerűen kiszélesedve magába foglalta a mai Komlóskától keletre a Papaj hegyet (*mons Popol*, 532 m)<sup>175</sup>, valamint északabbra a Nagysom hegy (494 m) alatti erdőséget is (*silva que vulgariter Nogsom vocatur*), ameddig tudniillik Makramál (Makkoshotyka) északi határa felnyúlt.<sup>176</sup>

Itt ért véget a két szomszédos nemzetségi birtok és a korai pataki uradalom közös határa. Tovább kelet felé több mint 10 km mélységben már nem voltak határok az erdőben, mert az egész erdőség (éppúgy, mint Erdőbénye, Erdőhorváti és Komlóska felett a mai Zempléni hegység többi része) királyi magánbirtokként a pataki uradalomhoz tartozott. Az északkeleti szegletben azonban ismét a Tolcsva nemzetség birtokaival volt határos az uradalom. A nemzetségnek ugyanis a Tolcsva körüli földön kívül volt még egy kisebb birtoktömbje is Újhelytől északra. Újhely felett a Ronyva mindkét partja közel 10 km magasságban, Kistoronya határával együtt, még a pataki uradalom része volt,<sup>177</sup> de Nagytoronya, a nyugatról szomszédos Csergő és az északról határos Gercsely falvakkal együtt a Tolcsva nemzetség földjeinek másik — kisebb — tömbjeként<sup>178</sup> zárta le a pataki uradalom területét. Az eddig vázolt térségben, azaz a Bodrogtól kiindulva, nagy félkaréjban az erdőségen át az északkeleti szegletig, a pápai tizedjegyzékek (1332–1335) korában csak Keresztúr, Tállya, Erdőbénye, Tolcsva és Nagytoronya — a számbavett nemzetségi „földek” központjai — voltak egyházas helyek, s még az 1300 utáni időben kialakult (Vámos) Újfaluhan épült templom, ahol is az új templom védő-

172 1255: Meszes határjárásában (140. jz.) ... *et cadit ad vallem seu originem ... fluvii Feouenyepataka, ... in quo videlicet rivulo ... descendit de montibus et cadit ad fluvium Mescespataka*. A középkori Fövényes patak neve a 19. században (ld. a katonai felvételeket) „Holt patak” volt.

173 1248, 1299 Liszkaolasi határjárásában (139. jz.): a falu nyugati határa a Meszes patakba fut bele *et in medio Meszopotaka transit supra et inde ascendit ad Margita potaka, et in medio ... transit supra*. — 1255: Meszes határa *incipit ex parte septentrionali iuxta montem Margita* (140. jz.).

174 Az előbbi folytatása: *et ascendit ad montem Zokolahege... et circuit ipsum montem*; a határ innen ereszkedett le a mai Rány tetővel (183 m) azonosítható (vö. 155. jz.) *Senewhalmán* át a Tolcsva patak alsó folyásához, a „Tolcsvatőhöz”.

175 1336: *mons Popol* az Olaszit Tolcsvától elválasztó határ felett (136. jz.). — 1262: *sub monte Popol* kelet felől Makramál határa (133. jz.).

176 1262: észak felől Makramál határa; a szöveget ld. 4. jz.

177 Patak vár tartozékai között 1321: *Toronya* (Reg. Slov. II. 284 = DI. 57 266); 1390: *Kwztwrwna* (Zs. II. 940 = DI. 7645; hibásan „Kwztwnya” Cs. I. 354.); 1429: *Thoronya* (DI. 12 052); 1453: *Thoronya* (DI. 71 987). Mindig Kistoronya értendő. — Valószínű, hogy az *ad villam Wyhel pertinentes* falvak legkorábbi felsorolásában (1282: W. XI. 931 = Reg. Arp. 3184) a tartozékok közt negyedikként szereplő *Bizligety* — mely név többé nem jön elő, helyébe viszont Toronya lép — Kistoronya eredeti neve.

178 Az erőszakkal elfoglalt Nagytoronyát (*terra Toronia*) 1288 körül engedték vissza a („Baksa nem-beli”) Simonfiak a Tolcsva nemzetségnek. W. V. 59. Vö. K. III. 102. A többi falura ld. 169. jz.

szentje, Szent Mihály arkangyal, alighanem a közeli pataki királyi kápolna hatását mutatja. Templomos hely volt aztán — Patakon és Újhelyen kívül — a Bodrog völgyében az akkor már a királyi uradalomtól elidegenített Liszkaolasi és Bodrogolasi is.<sup>179</sup>

Az erdőség számhavételét a későbbiekre hagyva, s miután megállapítottuk, hogy ahol az erdővidéken egyáltalán magánbirtok határolta az uradalmat, az két nemzetség birtokát jelentette, térjünk vissza a kiindulóponthoz, az uradalom magterületének délnyugati szegletéhez, de most már a déli — a Bodrogtörzön húzó — határt próbáljuk rekonstruálni.

A délnyugat felől lezáró határ, mint láttuk, a Bodrog balpartján is Bodrogeresztúr határa mentén vonult. Innen északkelet felé három középkori falu sorakozott a Bodrogtörzsen a pataki uradalom falvainak szomszédságában: Zalkod, Csenke és Viss. A közbülső már a 14. század végére elpusztásodott; helyét a másik kettő közt félúton a ma is meglévő „Csenke” dűlő és „Csenke part” helynevek tartották fenn. Ez is a Tolcsva nemzetség birtoka volt a 14. században, de valószínűleg — a délkelet felől szomszédos Kenézlővel együtt — adománybirtokként (1312), nem régi nemzetségi földként.<sup>180</sup>

A pataki határ Zalkod felé Meszes határjárásának (1255) e helyütt romlott szövegében bizonyos *vena Veter*, teljesebb formában *fluvius Vescer agazattya* (1327) volt, mely „ágazat” a korábbi határleírás földrajzilag példásan részletező meghatározása<sup>181</sup> alapján jól azonosítható azzal a vízfolyással, melyet a II. katonai felvétel (1853) még pontosan ábrázolt. Az ér neve, mely ma is e néven ismert Fekete tóból (*Fequete tou 1255*) dél felé folyt, majd dél és nyugat felé kettéágazott, a 19. században „Közrét ér” volt. A vízszabályozások utáni maradványa manapság (1986) „Longi ér” — az újkorban is egy darabon Szegilong és Zalkod határa. A Liskát a szomszédos falvaktól elhatároló erek nevei (Zalkod felé *Gyoer*, Csenke felé *Elewer*, Viss felé *Besdyner*) eltűntek, ahogy maga az egykori érrendszer nagyobb része is, de már a Meszes földet Zalkodtól és Csenkétől elhatároló *Pasaga ere* (1255) azonosítható, mert Viss és Csenke 15. századi állapotokat tükröző (az 1239. évre hamisított) határleírásából tudjuk, hogy *Posoghère* a két falu északkeleti határa volt. Mai neve „Zsaró ér” (1986). Hogy aztán Csenke határa az *Arostho* (a Meszes határában már 1255-ben megnevezett *Arustou*) felé, a Bodrog manapság is „Áres tó” néven ismert holtágához — egykori morotvához — haladt volna tovább, már a hamisítás egyik jellegzetes árulkodó jele. Ez a „tó”, melyet a középkorban mesterségesen ásott csatorna, azaz „ásvány” (*Asowan*) kötött össze kelet felé a Bodrogtörzset, <sup>182</sup> még Meszes ugyancsak tendenciózus határjárása szerint is Liszkaolasi határán belül esett, oda tartozik ma is. A Zalkodot és Csenkét a pataki uradalomtól elhatároló mai Zsaró ér neve a 19. században a II. katonai felmérés (1853) szerint „Ihatár ér” volt.

179 A templomok védőszentjeit is feltüntetve 1332. évi jegyzékben. Mon. Vat. I/I. 249-250.

180 Az adatok az 169. jz.-ben. Már a 15. század első felében 1239-i dátummal hamisított oklevélben (141. jz.). *Viss villa* mellett *terra Chenke*. Kenézlő (*Kylyzueu*) adománya 1312: A. I. 266.

181 1255: a határ délen *piscina Fequetetou* mellett haladt [= a Bodrog holtága és morotvája Fekete tó néven Olaszliszka bodrogtörzsi részén minden részletesebb 19-20. századi térképen], *posthec vadit versus orientem, perveniet ad venam Veter, ... que exit de Fequetetou et vadit versus meridiem, que scilicet vena non remote eundo de ipsa Fequetetou dividitur in duas partes, una earum ... versus meridiem, et alia versus occidentem ...* (140. jz.). — 1327: az Aba-Keresztúriak és a Meszesi család perében új határmegállapítás F. VIII/6.99 (Veszer; az oklevélben *Vescer* DI. 424).

182 +1239/15. század: ... *Posoghère, dehinc vadit ad Arostho, a quo iterum transit ad locum Asowan nominatum, per quod egreditur aqua de fluvio Bodrogh* (141. jz.). — Az egész halászati rendszer, a Bodrog kanyarulatában „Piszkáros Tó” (*Piscanustou* 1255), a vele csatornával összekötött „Áres Tó” (*Arustou* 1255) és az abból kelet felé kiágazó „Nagy Ásvány” pontos ábrázolása megtalálható Olaszliszka 1850 körüli kataszteri térképén. (OL Térképtár. S. 70. No. 139.)



A vízszabályozások erősen megváltoztatták az erek egykori folyását, de a rendkívül informatív 1853. évi térkép hozzásegít a középkori vonulat rekonstruálásához, sőt értelmezéséhez. A mai Longi ér (középkori *Vescer agazattya*) és a Zsaró ér (középkori *Posoghere*) ugyanis manapság két párhuzamos, de egymással nem érintkező vízfolyás, míg a 19. század közepén folyamatosan egységes vízfolyás volt, melynek Zalkodnál az imént említett „Határ ér”, Vissnél „Nagy ér” (1853) volt a neve (manapság Falu ér) és északkelet felé beleömlött a maradványaiban ma is meglévő, sőt csatornával szabályozott és meghosszabbított Török érbe. Ez utóbbi (*fluuius Turcer* 1322)<sup>183</sup> már az Árpád-kori Zsadányt Viss határától elválasztó vízfolyás volt, oly módon, hogy az ér környékét „egy nyíllövésnyire” még magába ölelte Zsadány határa.<sup>184</sup>

Pontosan megrajzolható, hogyan határolódott el 1200 táján a pataki uradalom Zalkod, Csenke és Viss felől az újkori megnevezések szerinti Közrét ér (Longi ér) — Határ ér (Zsaró ér) — Nagy ér (Falu ér) — Török ér vonalán, mely a középkorban, de még a 19. század közepén is, egységesen folyamatos vízfolyásként kínálkozott határuul. Különbözik a legújabb kori „Bodrog-zugi főcsatorna” és „Viss — Faluéri csatorna” (1986) ma is nagyjából ezt a vonulatot követi. A Török érnél már a pataki uradalomnak a Bodroghözön át a Tiszáig lenyúló nagy határ-része kezdődött. Az így rekonstruált bodroghozói határon belül több, nevében részben ma is meglévő Bodrog-kanyar és holtág — egykori „tó”, azaz halastó, morotva — és ásott csatorna — „ásvány” (*Asowan*) — volt, mint Meszes föld határán belül a Fekete tó (*piscina Fequetetou*), Liszkaolvaszi határában a következő holtág, Áres tó (*piscina Arustou*) és a Bodroghoz közelebb eső Pizskáros tó (*piscina Piscalustou*), valamint Pap tó (*Paphowa*).<sup>185</sup> Több hajdani halastó és morotva neve természetesen éppúgy eltűnt, mint a Bodrogot a balparton is övező galéria-erdők láncolata.<sup>186</sup> E határrészekben a legfőbb népi foglalatosság a halászat, a királyi szórakozás a vadászat volt.

Megjegyzendő, hogy a pataki uradalom egykori magterületét körülvevő falvak teljes láncolatát maradéktalanul számbavette már Liszkaolvaszi 1299-ben megújított határjárása. Az akkori határbejárás által követett, délkelet felől kiinduló sorrendben: a Bodroghözön Viss, Csenke és Zalkod földje (*terra Wys, Chenke, Zalkod*), majd „Prügy fiainak Keresztúr nevű földje” (*terra filiorum Prug Kerezthur vocata*), azaz Bodrogerkesztúrnak a Bodroghoztól a Bodrog-jobbparton az erdőségben a Fővényes patak forrásáig felnyúló határa, majd Alsó-és Felsőbénye (*terra Alsobenje, Felsewbenye*), végül „Úz és Langius fiainak és nemzetségüknek

183 Így az eredetiben (Dl. 42 686); *Fejérnél „Turesér”* (137. jz.).

184 1322: Zsadány határa *progređitur versus villam Wys, et ibi ad iactum unius sagitte circumdat quemdam fluium Turcer nominatum* (137. jz.). — A középkorban (+1239/15. sz.) *vena Thewreker Zsadány és Viss határvize* (141. jz.). A Csicseriek pereiben többször szerepel „Viss birtokon az a hely, ahol a Bodrog folyóból a Török-ér (Thurekeer) vize kiágazik”. 1334: TT. 1900. 396; 1398: uo. 1901. 55; 1406: uo. 59.

185 +1239/15. század: *locus Paphiowa* (141. jz.) Olaszliszka kataszteri térképen (182. jz.) és ma is Fekete tó, Árestó, Paptó (1980, 1986).

186 Zsadány határában *lacus Hoziuou, Zelustou, Lapostou* (137. jz.), Liszkaolvaszi határában *Azywtou* (139. jz.), és így tovább. Az erdőkre ld. 72. jz.

[generatio] földje”, vagyis az akkor még faluhatárokkal fel nem szabdalt nagy „Tolcsva föld”.<sup>187</sup>

A délkeleti csomóponton Viss után, azaz: a kanyargós Török ér környékétől tovább északkelet felé a Bodrogtőn aztán jó darabon nem volt több falutelepülés, mert innen már a pataki uradalom határa nyúlt le a Tiszáig. Minthogy az uradalom határát Patak város örökölte, erre nézve pontos felvilágosítással szolgál a Patak város és Gáva birtokosai közt az 1366. évben országbírói ítélettel lezárt per. A per tárgya egy rét volt a rajta levő halastavakkal és halászóhelyekkel együtt, egy ekealjnyi terület (kb. 50 ha) Gávával szemközt a Tisza mellett, mely „régii idők óta Patak város határai között” feküdt,<sup>188</sup> de Gáva birtokosai elvitatták, sőt elbitorolták. Az országbíró Patak javára döntött.

A helynevek egy része jól azonosítható Sáros-Nagypatak határának 1833. évi kamarai térképe segítségével, mely igen részletesen és pontosan ábrázolja ezt a Bodrogtól a Tiszáig le húzódó széles korridorot, de hasznos információkat adnak az 1853. és 1868. évi katonai felvételek is. A nyugati határ Felkenézlő (*Felkelezne*) határával érintkezett a Nagy érnél (*magnus Eer* 1366). E víz neve az újkorban is „Nagy ér” maradt (1833), környékén pedig azon a csomóponton, ahol Kenézlő és Vencsellő közös határa befutott a pataki határba, a beszédes „Király ere szuglya” és egy „Királyhegy” (1853) nevei emlékeztettek a hajdani birtoklásra. A Bodrogtőn áthúzódnó korridor kelet felől az Ágócsiak Aba és Homoki birtokai-val volt határos, két utóbb elpusztasodott faluval, melyeknek egykori létét Lipszky térképe is jelezte a 18. század végén: *praedium Abaj Homok, olim duae pagi Abaj et Homok*. Csakhogy Lipszky helymegjelölése — a Bodrogtőn, de Zsadány magasságában — félrevezető. Az 1366. évi határjárásból kiderül ugyanis, hogy Homoki (*possessio Homoky*) határa dél felé a Tiszáig, egészen Karádig nyúlt le, ahol — Tiszakarádtól észak felé mindössze 5 km távolságban — „Nagy homok”, „Nagy homoki pusztá”, „Homok tanya” (1853, 1868) helynevek őrizték emlékét.<sup>189</sup> Határához észak felől csatlakozott Aba (*possessio Aba*), és pedig Luka — a mai Bodroghalom — határáig. Aba határát 1371-ben különítették el Nagy Lajos biztosai a pataki határtól.<sup>190</sup> A Tiszáig lenyúló pataki határ szomszédosai az 1833. évi térkép ábrázolása szerint nyugat és dél felől Kenézlő, Vencsellő és Gáva, kelet felől egészen fel Lukáig „Karád helység határ szélei” voltak — minthogy az újkorban a középkori Homoki és Aba beolvadt Karád határába. E Tisza-melléki pataki határrész több halastava és egyéb helyneve azonosítható a Tisza folyásától 4-5 km távolságban északra, Gáva felett, egy csoportban.<sup>191</sup> A per tárgyát képező rétség a mai Györgytarló térsége volt.

187 Ld. 139. jz.

188 Az ítélettelvél meghatározásai (1366): *ex ista parte, scilicet occidentali fluvii Tycie* [ti. e szegletben a Tisza folyásához képest Gáva keletre esett: *ex altera parte eiusdem fluvii, scilicet occidentali*]. Másutt: *in superficie eiusdem a fluvio Tice versus ... civitatem Patak; pratum tempore ab antiquo ... intra metas dicte civitatis Patak existens*. Minthogy az oklevelet *A. Szirmay*: i. m. 191-195, 222; nyomában F. IX/3. 631-639) botrányosan megcsontkítva és hibásan közölte, mindenütt az eredetit használom: DF. 282 851.

189 A megye minden helynévtárában Nagyhomok. *Csánki* lokalizálása („Lukához közel”) túlzottan laza. Cs. I. 349.

190 1371: *de curia regia specialiter transmissi ad erigendum metas et applicandum terras civitati Patak*. DI. 5969.

191 *A lacus Kaplohomoka* (1366) azonos az újkori *Kolló* tóval (1853, 1868), a *Kolló gerindje* (1833, 1986) mellett. *A parvus monticulus sabulinus Zabhomoka* (1366) az újkori Szophomok (1868, 1986). A *Kethlaplo* nevű kettős halastó (1366) nevével függ össze *Láplóhomok* (1833), Kis- és Nagy Lápló tanya (1868).

Ez az egész határrész ereken és halastavakban bővelkedő, helyenként mocsaras, nádasokkal és ártéri erdőkkel, máshol homokdombokkal borított terület volt,<sup>192</sup> melynek hasznosításáról pontosan vall az 1366. évi oklevél: a szárazság idején, amikor a halastavakból lefutott vagy kiszáradt a víz, rétnek és kaszálónak használták.<sup>193</sup> Halászat és széna: ez volt e nagy határrész értelme azon túl, hogy Patakot összekötötte a Tiszával. Így érthető a tartozékok felsorolásában legrészletesebb 1429. évi adománylevelé kitétele, hogy a tiszai halászóhelyek is az uradalom „határain belül” találhatóak, sőt maga a Tisza is e határon „belül” folyik.<sup>194</sup> Kolló halastóról vagy más néven „Nagy rekeszről” a bodrogközi határ déli részén az 1567. évi urbárium is megemlékezik, egy tölgyerdővel együtt, melyet a város „a Tiszához közel” még a középkorban megvásárolt.<sup>195</sup>

A pataki uradalomnak a Tiszáig lenyúló nagy határrészét — „korridorjait” — tehát nyugat felől Viss és Kenézlő, kelet felől Vajda (mai Vajdácska), Luka (mai Bodroghalom), Aba, Homoki és Karád határolták, mely utóbbi falulánc nagy része, a szintén határos Kengyel egykori zempléni várfölddel együtt, az 1280-as évtized folyamán az uradalmat a tatárjárás után újjászervező (ún. „Baksa nembeli”) Simon pataki ispán fiainak birtokába került.

Ezután már csak az van hátra, hogy az uradalom eddig még szemügyre nem vett északkeleti határát rajzoljuk meg. A terület a Ronyváig 1200 körül még szűz erdőség volt; magát Újhelyt is csak az 1261. évben hozta létre V. István ifjabb király. A Sátorhegytől északra, abban az erdőségben, ahol a már tárgyalt „Királyszállása” húzódtott meg, csak a 14. század közepe táján indult meg — kassai tókével — a bányászat, s alakult ki Széphegy (Sepheg) bányászfalu, melyet utóbb a bányák után inkább Szépbányának vagy Bányácskának neveztek;<sup>196</sup> a mai Rudabányácska magva. Öt ekealjnyi határbővítését a sűrű erdőségből szabták ki az 1390. évben. A manapság is köröskörül az akkori határposztokon megnevezett nagyobb hegyek, a Borzhegy (mons Borzhege, 379 m), a nyilvánvalóan a mai Esztáva (279 m), Kis Száva (416 m) és Száva hegy (478 m) hegyláncával azonos három Száva hegy (*mons, alius mons és tertius mons Zavahege*), a Hallgató (*mons magnus Halgatoheg*, 543 m) és a Ritkahegy (*mons Rykaheg*, 368 m) oly erdőséget vettek körül, melyben az aknákon és bányahelyeken kívül csak hérceket, völgyeket, patakokat és erdei utakat tudott megnevezni a határjárás. A Ronya és a Bodrog közti területet Újhely alatt szintén erdőség töltötte ki, a Long erdő. Nem lehet csodálkozni tehát, ha Anonymus a Patakról Zemplén várába vezető úton szembetűnően kiemelkedő Sátorhegyet nevezte meg az uradalom keleti végpontjának.

192 1366: *ipsa terra litigiosa seu pratum simulcum piscinis seu aquis piscatoriis; terram litigiosam cum stagnis, pratis, sylvis ... in superficie eiusdem a ... fluvio Ticie versus ... civitatem Patak existentibus eisdem civitatibus de Patak adiudicavimus*. A határ délkeleti negyedén az 1833-i térképen ez áll: NÁ-DASOK. — Aba határánál 1371: *applicatio terrarum, silvarum, stagnorum et pratorum ... civitatis Patak*. DI. 5969.

193 1366: *a tempore siccitatis, dum stagna seu aque piscatorie siccitate exuste et in prata seu fenilla redacta exitissent* Gáva birtokosai rendszeresen elhordták vagy felgyújtották a szénát.

194 1429: *signanterque (cum) fluvii Ticie et Bodrog ... in omnibus illis locis, in quibus iidem fluvii intra terminos et limites prescriptorum castrum ... et civitatis fluunt*. DI. 12 052.

195 1567: *piscina Kollo vocata ... clausura piscium Nag Rekez vocata; sylva prope Tybiscum, quam civitas Patak emittit pecuniis, vocatur Theold*. U et C 40/35, fol. 5/v és 4.

196 1390: 146. jz. — 1434: *Scepbanya* DI. 12 586; 1450: *Banyaczka alio nomine Zepbanya possessio et villa prope oppidum Vyhel immediate iacens* DI. 14 368. (Cs. I. 341); 1451: *possessio Zepbanya alio nomine Banyachka*. Z. IX. 274.

Mindazonáltal, az uradalom már a korai időben kiterjedhetett a Ronyván túli termékeny síkságra, ahol — Borsitól délre a Bodrog mellett — a már tárgyalt korai eredetű Kovácsi falu határa is elterült.<sup>197</sup> Az uradalomhoz tartozott maga Borsi is, egy 1400 táján elpusztásodott, nyomtalanul eltűnt Taj nevű településsel és az 1282 körül *Obizligety* néven említett faluval, mely valószínűleg a későbbi Kistoronyával azonos.<sup>198</sup> Ez a sáv korai időktől fogva lakott és művelt mezőgazdasági terület lehetett, ha már az 1310. évben működő pataki plébános elődei is tekintélyes mennyiségű, évi 70 kepe tizedet engedtek át az újhelyi pálosoknak a „Ronyva folyón túli” tizedekből,<sup>199</sup> azaz a négy falu terméséből. Ezt a Ronyván túli mezőgazdasági sávot kelet felől a Bodrogon túli Szerdahely (Bodrogszerdahely), a Bodrogon innen Szöllöske és Ladamóc, feljebb Bári falvak határolták, észak felől pedig — mint már láttuk — a Tolcsva nemzetség kisebbik birtoktömbje zárta le Nagytoronya vidékén.

Ebben a földrajzi helyzetben az a továbbiak szempontjából az a figyelmet érdemlő körülmény, hogy Bodrogszerdahely, mielőtt Simon pataki ispán (1261–1264) adományba kapta, nagy valószínűséggel a zempléni vár földje volt,<sup>200</sup> a vár szomszédságában Szöllöske és Ladamóc úgyszintén.<sup>201</sup> E falvak ahhoz hasonlóan helyezkedtek el közvetlenül a pataki uradalom határa mellett, ahogy a bodrogközi részen a tatárjárás idején elpusztult Kengyel várföld (*terra castri de Zemlyn*), melyet eladományozásakor (1271) már éppen kiürült faluhatára miatt „Kengyeltekinek” neveztek.<sup>202</sup>

Ezen a ponton be is fejezzük hosszú, helyenként talán aprólékosnak tűnő — de nem öncélú — körsétánkat a pataki uradalom magterülete körül, s következhetne, hogy hasonló körsétát tegyünk az uradalomhoz tartozó erdőségekben, végül

197 Vö. 119. jz. — Ennek szomszédságában, a Long erdő szélén, a Kaproncaszegben (*Kuproncha-zegh* 1334 = Kapronza az 1853. évi katonai térképen) — Ágóccsal szemközt a Bodrog mellett *piscina Cossya* (ld. 147. jz.), melynek neve a 18. század végén Cassa Tó volt (Mappa Lang Sylvae Regiae in territorio cameralis domini Patak. A 1788. OL Térképtár. S. 11. No 160/a:1), manapság pedig Kacska tó néven szerepel a térképeken.

198 1282: Toy; 1321: Tay; 1429: *predium Thay* (az 1453-i *nova donatio* már nem is említi). Ld. az 187. jz.-ben felsorolt okleveleket.

199 1310: *cum predecessores nostri de decimis ultra fluvium Ronua tunc sibi et ecclesie provenientibus 70 capecias ecclesie sancti Egidii ... annuatim persoluerunt* A. I. 206.

200 Erre a nagyfokú valószínűsége alább, a III. fejezetben, a „Baksa nembeliek” birtokszerezése kapcsán mutatok rá. (Nem készült el. – a Szerk.)

201 Zeleus egy része e vidéken 1298-ban mint Petenye fia Péter öröklött birtokrésze bukkan elő (*particula terre de terra sua hereditaria*). W. X. 314. Ez azonban aligha azonos a Bodrog-parti Szöllös(ké)vel, mert a távoli Kásó mellett feküdt (*iuxta terram suam Kasow*). Ezzel szemben, minthogy a Bodrog-parti Zeleus Ladamóccal és magával Zemplénnel együtt jutott a 14. század elején az akkor zempléni ispáni tisztet viselő („Baksa nembeli”) Tamás fia László birtokába, majd a pataki uradalom nevezetes 1321. évi cseréje keretében vissza királyi birtokba (Reg. Slov. II. 284), nagy mértékben valószínű, hogy eredetileg zempléni várföldekről van szó. Emellett szól, hogy e *Zewlewsön* rév működött (*tributum portus seu navigii aut vadi*), jóllehet ez csak viszonylag kései időből (1399, 1409) igazolható. Zs. I. 5782. és II. 7134.

202 1271: *terra castri nostri de Zemlyn Kengeltelegui vocatam ... et habitatoribus carentem a tempore Tartarorum* (143. jz.) — E föld fekvését tévesen lokalizálta *Valier I.*: A Bodrogköz i. m. 41, 43. A határjárásból kitetszően a föld északon Becskednél kezdődött és a határ oda is tért vissza (vö. 13. jz.), dél felé azonban egészen Homoki földig terjedt (*contiguanur metis terre Homoky vocate*), amely — mint az imént láttuk (189. jz.) — délen már a Tiszával volt határos. Bár a nyugati határ helynevei (*Disnoere, Apathyhomoka*) nem azonosíthatók, nagyon valószínű, hogy a nagy kiterjedésű föld Karcsa falu és a pataki uradalom vázolt bodrogközi keleti határa közti húzódtól dél felé legalább 5–6 km hosszúságban.

is „erdőuradalomról” van szó. A történeti genezist érintő birtoklás- és település-történeti következtetések levonásához (ami végeredményben az egész körséta legfőbb értelme) azonban legkevésbé az erdőség kiterjedése érdekes. Bármily sokszorosan múlta felül ugyanis az erdőterület a magterületet, mégiscsak ennek függvénye volt, s a dolog természetéből következően szignifikáns mondanivalót nem kínál az uradalom genezisére nézve, hiszen eleve egészében (vagy csaknem egészében) királyi birtok volt és maradt.

\*

Körsétánk végén jutottunk el egy fontos körülményhez: az uradalom keleti peremén kitapintottuk Zemplén vár korai földjeit. Nyilvánvaló, hogy a pataki uradalom kialakulása szempontjából a várispánsághoz (egyáltalán a környező vármegyékhez) való viszony legalább olyan jelentőségű, ha ugyan nem jelentősebb, mint a nemzetségi birtokláshoz (mintegy: kollektív „magánbirtokokhoz”) való viszony. Vissza kell térnünk tehát, most már erre a szempontra figyelve, az uradalom délnyugati szegletéhez. Ezen a területen két, eddig nem érintett topográfiai sajátosság vonja magára a figyelmet.

Az egyik, hogy Szabolcs (s a korai időben Észak-Szabolcsra is kiterjedő Borsa) és Zemplén megyék középkori határa általában ugyan a Tisza folyása volt — de két figyelmet érdemlő kivétellel. Az egész Taktaköz, vagyis az Abák korai nemzetségi birtoktömbje kívül maradt Zemplén megyén, jóllehet a Tiszán innen terült el: Szabolcs megyéhez tartozott, ahová — mint látni fogjuk — az ugyanehhez a tömbhöz tartozó többi birtok is esett.<sup>203</sup> A másik kivétel, hogy Szabolcs megye középkori határa Tokaj felett megint átlépett a Tiszán, hogy az éppen az imént tárgyalt Zalkod, Csenke és Viss falvak határait (a még szintén Tisza-jobbparti Kenézlővel együtt) magába foglalva, pontosan azon a vonalon térjen vissza a folyóhoz, ahol a pataki uradalom bodrogi közti korridorjának nyugati határa húzódott. Más szóval, Szabolcs megye határa a Bodrogi közben pontosan hozzácsúszott a pataki uradalom határához.<sup>204</sup> Az egyik sávon a korai nemzetségi birtoklás, a másikon egy korai királyi magánuradalom módosított a természetes határon.

A másik figyelmet érdemlő határvonal a Bodrogi jobbparti vidéken rajzolódik ki, éspedig az egyházi igazgatásban, ahol köztudomásúan általában igen régi világi igazgatási határok konzerválódtak. Ha nem is maga ez a határvonal, de a mögöttes terület sajátos különállása, mely az egri püspökség egyik tizedkerületeként végig a középkoron át megmutatkozik, régóta szemet szúrt a történetkutatóknak,

203 A Taktaköz egyháziilag sem Zemplénhez tartozott, hanem a szabolcsi főesperességhez (Prügy, Ladány, Csobaj, Baj, Tardos). Cs. I. 510, 512, 519, 524, 527.

204 Vö. Cs. I. 503, 512, 529. E három falu közül, melyeket következetesen Szabolcshoz számítottak a középkoron át, csak Zalkod volt egyházas hely — a szabolcsi főesperesség részeként. A középkori határt ábrázolja Lipszky térképe is.

sőt már a múlt század végén heves viták tárgyát képezte. A vitakérdés abban tetőzött: létezett-e egykor „Szerencs vármegye” vagy sem.<sup>205</sup> A vita kiindulópontja az volt, hogy Dél-Zemplén nagy és zárt tömbjét, Szerencsel és központjában, mely a káptalan tizedkerületét alkotta, az oklevelek hol szerencsi *provincia* vagy *districtus*, hol meg éppen *comitatus* megjelöléssel illették. Minthogy pedig a korai időben a vármegyéket is emlegették *parochia* néven, elsősorban maguk e terminusok szolgálták alapul „Szerencs vármegye” egykori létének feltételezéséhez.<sup>206</sup>

Nem érintve a vitának ezt a terminológiai természetű buktatóját, kezdjük annál a ténynél, hogy az 1217. évben III. Honorius pápa jóváhagyta Katapán egri püspök (1198–1216) rendelkezését, mellyel a szerencsi térség tizedeit (*decimas parrochie Sceremchi*) a káptalannak engedte át. Ez volt a jogforrása az egész középkoron át az egri káptalan dél-zempléni tizedjövödelmeinek abban a kerületben (*districtus Zerempch capituli*), melynek teljes falunévsorát az 1549 körül Egerben összeállított *Liber Sancti Johannis* tartalmazza.<sup>207</sup> Minthogy a püspökök hajlamosak voltak megfélekedezni a káptalan szerzett jogairól, időről-időre meg kellett ismételni a régi rendelkezést: így születtek meg az ide vágó oklevelek. Bennünket a területi egység kiterjedése és határainak meghatározási módja érdekel, ahol is az oklevelek más és más falvakat neveztek meg mintegy példa gyanánt, mindig utalva azonban arra, hogy bizonyos határvonalon belül az összes többi falu is a kerülethez tartozik.

A káptalan tizedjogának első ismert helyreállításakor (1275) az egri püspök az *in parochia Zerench* fekvő falvak példáulként egyfelől — Zemplén megye déli zúgában, a Hernád alsó folyása mellett — Berzéket és Hídvéget, másfelől — az északi részen — Abaújszántót nevezte meg, megjegyezve, hogy a határ az Aranyos patak.<sup>208</sup> Arról a ma is így nevezett patakról van szó, mely a Zemplén hegység abaúji részén, a Sima felett emelkedő hegyekben ered, és a festői Aranyos völgyben folyva Abaújszántónál ömlik a Szerencs patakba. A következő alkalommal (1317) az esztergomi érsek szabályozásában Bodrogkeresztúr, Kisfalud, Bodrogszegi és a két Bénye (Erdőbénye és Alsóbénye) a megnevezett példák *in comitatu Zerempch* — „az ehhez a *comitatus*hoz tartozó többi falvakkal együtt az Aranyos folyóig, melyet más néven Meszes-pataknak [*Mezespatak*] neveznek”. Szó szerint ezt ismételte meg ígértében (1319) az egri püspök.<sup>209</sup> Az újabb megerősítéskor (1356) in *districtu Zeremch* a

205 *Botka Tivadar*: A vármegyék alakulásáról. In: Századok 5 (1871) 354-395.; *Balássy Ferenc*: Visszhang Botka Tivadar „Tájékoztatása”-ról a vármegyék alakulásának kérdéséről 1–2. In: Századok 7 (1873) 157 sköv.; *uő*: Válasz Kandra Kabosnak a sombolyi főesperesség s a sárvári várispánság és apátság kérdéséhez. In: Századok 18 (1884) 543 skk.; *Kandra Kabos*: A Somboly-pankotai főesperesség. In: Századok 17 (1883) 582-592., majd *uő*: Volt-e Szerencs vármegye? 1–2. In: Századok 19 (1885) 242-254. Elsősorban utóbbi cífalra figyelmet érdemlő érvekkel a feltételezést, viszont sikra szállt mellette pl. *Pesty Frigyes*: Az eltűnt régi vármegyék. 1. Bp. 1880. 144-147.; és *Ortvay Tivadar*: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján. I/1–2. Bp. 1891–1892. I/1. 136-142.

206 A feltételezést híveinél bizonyossá fokozta az 1317. és 1319. évi oklevelek (ld. alább) szövegkontextusa: *in comitatibus Uyuar, Borsod, Vngh et Zerempch*.

207 1217: *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem edita ex tabulariis Vaticanis deprompta. Collegit ab Augustino Theiner*. 1–2. Romae 1859–1860. I. 6. — *Kovács Béla*: A Liber Sancti Johannis keletkezése és kora. *Archivum* 3 (1974) 5–27.

208 1275: *in parochia Zerench villas Bezegh, Hyduegi et Zamthou usque fluvium Oronas ex parte ecclesie*. DF. 209 900. (Hibás kiadása F. V/2. 303.) A kiadásokban többnyire igen hibás névalakokat a továbbiakban is az eredetiből közlöm. Az Aranyos patakra Gy. I. 40.

209 1317: *in comitatu Zerench decimas villarum Pyudkeresztura, Kyusfalud, Zegzy et Ketbenye vocatarum cum aliis villis ad eundem comitatum pertinentibus usque ad fluvium Aranyas, quod alio nomine Mezespatak appellatur*. DF. 209 904 (hibásan F. VIII/2. 680). 1319: azonos szöveg (névvaltozatok *Zerempch* [!], *Zeged*, *Ketbeny*, *Oranyas*) DF. 209 905 (hibásan F. VIII/2. 234).

példák egyfelől megint Zemplén délnyugati zúgában Hernádnémeti, Kak, Fel- és Algesztely, másfelől Abaujszántó szomszédságában Golop.<sup>210</sup>

A *Liber Sancti Johannis* falunévsorában annyi az eltérés a középkori állapotokhoz képest, hogy az 1317/1319. évi meghatározásban felsorolt öt falut más kerülethez csatolták, viszont a Taktaközt akkor már ide számították. Valamennyi falu — a pusztákkal együtt kereken harminc — ide tartozott abban a dél-zempléni térségben, melyet a Hernád — Sajó—Tisza—Takta—Bodrog folyamatosan egybefüggő félköre, kelet felől az alább azonosítandó patak, észak felől pedig az Aranyos patak zárt körül teljes nagy körben. nyugat és dél felől a határ értelmezése nem okoz gondot, mert az azonos Zemplén megye határával. Már érdekesebb az északi elhatárolás, mert itt két falu — Abaujszántó és Golop — az okleveles korban Abauj megyéhez tartozott, ott is maradt az újkorban, de az egyházi igazgatásban a zempléni főesperesség (annak is alsó-zempléni vagy szerencsi alesperessége) része volt<sup>211</sup> — világos lenyomataként annak, hogy az okleveles gyakorlat kibontakozása előtt a zempléni várispánság tartozékai voltak.<sup>212</sup> Ezért volt a határ észak felől az ezt a két falut a szóbanforgó egységbe záró Aranyos patak.

Az egyik vonulaton tehát régi struktúra emléke kövesedett meg a határvonalban. Számunkra azonban közelebbről a keleteli elhatárolás lényeges. Az 1317. évi (1319-ben csak megismételt) meghatározásban kettős néven megnevezett vízfolyás semmi esetre sem lehet azonos az Aranyos patakokkal, hiszen akkor semmi értelme nem lett volna, hogy Bodrogkeresztúrtól a két Bényéig éppen az adott öt falut, ezt a Bodrog és a mai Bényei patak összefüggő vonulata mellékén húzódnó településláncot nevezzék meg tájékoztatásul. Valóban, a patak az oklevelek szerint „más néven” Meszes patak volt, ez pedig immár jó ismerősünk az előbbi körsetárból. Ez volt a korai pataki uradalom délnyugati határa Mezes potaka (1248, 1299), *Mescspataka* (1255) formában.<sup>213</sup> A térképre tekintve szembeötlően világos az 1317/1319. években leírt kettős megnevezés (*fluvius Aranys/Oranas alio nomine Mezespatak*) logikája. A Bényei (a középkorban Meszes) patak forrását a Sima feletti hegyekben, a mai Alsóliget vidékén alig egy km választja el az Aranyos patak felső folyásától; ez utóbbi nyugat felé kanyarodva folyt le a hegyekből a Szerencs patakba, az előbbi délkelet felé a Bodrogba, ezáltal gyakorlatilag összefüggő vonalat, jóformán „egy” vízfolyást alkotva. Mi sem volt kézenfekvőbb, mint hogy ez a kínálkozó természetes határ zárjon be egy területet, melyet az összes többi égtáj felől is folyókkal lehetett behatárolni. Kézenfekvően kínálkozott tehát az alsó-zempléni vagy szerencsi alesperesség pontos határvonalául. De aligha pusztán tájföldrajzi okokból, hiszen a terület patakokkal éppen eléggé felszabdalt volt ahhoz, hogy ha nyomós ok lett volna rá, más patakmeder is bőven kínálkozott volna. A nyomós ok az archaikus területi alakzatokat tradicionalista módon őrző egyházi kerületekben köztudomásúan általában az volt, hogy kialakulásuk idején igazodtak a világi igazgatási határokhoz, azaz a korai várispánsági körzetekhez.

210 F. IX/2. 508. — Az oklevelek ismertek voltak — hibás nevekkal — már a jelzett (204. jz.) vitában. Pl. *Pesty F.*: i. m. 144-145; *Orvay T.*: i. m. I/1. 137.

211 Golop (Mon. Vat. I/1. 240, 323, 340, 345, 361) és Szántó (uo. 345, 361) a pápai tizedjegyzékekben (1332-1335) ama alesperesség része, melynek akkori megnevezése *De inferiori Zemlen* (uo. 249, 340. A *seniori* másolási hiba *inferiori* helyett. Vö. *Orvay T.*: i. m. I/1. 142.). — Az alesperesi kerületet más néven szerencsinek nevezték. Gy. III. 85.

212 Golop esetében az ingadozás is megfigyelhető. Már 1258: *terra castri de Abaywar*, de még 1296-ban is *in comitatu de Zemlen*. Gy. I. 87.

213 Vö. 173-174. jz.

Akit tehát komolyan foglalkoztat a pataki uradalom genezise, nem takaríthatja meg a nyomozást: miért éppen a Meszes patak vonalán alakult ki egy sejtethetően igen korai határvonal (attól keletre ugyanis a korai pataki uradalom kezdődött). De mi forrasztotta egybe eredetileg az attól nyugatra eső tömböt? A nyomozás azzal kecsegtet, hogy esetleg megkaphatjuk a kulcsot a zempléni várispánság és a pataki uradalom egymással összefüggő genezise rejtvényének megoldásához.

„Szerencs vármegye” merőben találgatás szintű ötletén, melynek a tulajdonképpen egyetlen esetben leírt *comitatus* terminuson kívül<sup>214</sup> csak egy másik név hibás olvasata volt egyedüli támogatója,<sup>215</sup> hamar túlléphetünk. Már Anonymus negatív tanúvallomása is feltűnhetett volna, aki a maga korában létező ispáni várak helyén kivétel nélkül szerepet juttat a honfoglalás idején egy-egy *castrum*-nak (az adott tájon Borsova, Ungvár, Zemplén, Szabolcs és Borsod várainak, hiánytalanul visszavetítve saját korának várispánsági struktúráját), Szerencset azonban csak *mons Zerenche* néven, vagy egyszerűen *Zeremsu* „helyként” emlegeti. De nincs szükségünk efféle közvetett érvekre, minthogy kivételes pontossággal rekonstruálható a szerencsi kerület betagolódása a zempléni várispánság korai szervezetébe.

Tudjuk mindenekelőtt, hogy történetesen éppen ama Berzék és Gesztely falvakban, melyeket a szerencsi *parochia* vagy *districtus* első Hernád-melléki tartozékainak példáiként az oklevelek (1275, 1356) megneveznek, a 13. század elején a zempléni vár népei (*castrenses*) éltek, akik további nyolc környékbeli várfalu népeivel együtt és előjáróik (*ioubagiones castri Zemlun*) vezérletével feldúlták a johannita ispotályos keresztesek szomszédos tiszalúci birtokát (1219). A tíz várfalu közül nyolc összefüggő és zárt település-csoportot alkotott Zemplén megye legdélibb zúgában. Közülük Csanátos északról, Kak délről volt szomszédos Gesztellyel, hogy az Alsó-Hernád mellékén a láncot Berzék zárja le. Szemközti, a Takta mellékén — Lúctól észak felé haladva — Bazsi, Harkány, Tarcsa és Szada sorakozott egymás mellett. A két folyóparti település-láncolat határai átnyúltak egymásba. Csak Ola és Imár (Ingvár), két egymással szomszédos, még a középkorban elpusztásodott — Monok határába beolvadt

214 Az 1317. és 1319. oklevél voltaképpen egyetlen említést jelent, mert az utóbbi az előbbi írta át. Az efféle terminusokat a korai időkben cseppfolyós lazaság jellemzi, ami példák hosszú sorával illusztrálható (pl. 1259, 1264: a pilisi uradalomra: *comitatus seu districtus. Pesty F.*: Az eltűnt régi vármegyék i. m. 60. — és az egész műben megannyi hasonló). A legkülönösebb, hogy maga *Pesty Frigyes* is, aki pedig úttörő volt e régi, eltűnt szervezetek nyomozásában, s jól ismerte a terminológiai folyékonyt is, rabjává vált a „Szerencs vármegye” tévteóriájának.

215 Az egri püspökség egy archaikus főesperességének neve a hibáktól hemzseggő régi oklevél-kiadásokban (*Fejérel az élen*) *Sumbur*, *Zsumbur*, *Sumbrum* és hasonló torzult alakokban jött elő; innen származott az ötlet, hogy létezett valaha egy „zombori” főesperesség, mely valamiképpen egybeesett „Szerencs vármegyével” (ld. a 205. jz.-ben idézett frásokat; különös egyeztetési kísérlettel: *Orvay T.*: i. m. I/1. 140). Az ép névalak az oklevelek eredetijében *Sombun*, *Sumbun*, *Sombon*, mely a Záránd megyei *Sombon* ~ *Sombol* (jellegzetes *n l* hangcserével) *Zsombon* ~ *Zsombolygyháza* nevéből jön — olyan igen korai főesperességek sorában, mint Kemej, Pankota vagy Pata. Vö. Cs. I. 749; Gy. III. 84.



— falu esett valamivel északabbra.<sup>216</sup> A szomszédos Tiszalúcról ugyanebben az időben (1227) kerekken meg is mondják, hogy *terra existens in provincia Zempliniensi*.<sup>217</sup>

Maga ez a hatalmaskodási eset éppen azt tükrözi ritka élességgel, hogy mennyire ép, birtokállományában is mennyire viszonylag megbontatlan volt még a 13. század elején is a zempléni várispánság (nem pedig „Szerencs vármegye”) szervezete e dél-zempléni vidéken. A szóbanforgó várfalvak népét kilenc várjobbágy vezérelte a dúlásban. Közülük az egyikről, bizonyos Csépnán nevűről, a következő évben megtudjuk, hogy Zemplén várnagya (*prefectus castri*) volt, bizonyos Mokud pedig a várispánság százánagya (*centurio*). Harmadik, Maza (*Moza, Moza*) nevű társukról még azt is tudjuk, hogy birtoka — következőképpen szolgálati székhelye — Ond várfaluban volt; utóbb (1247) eladott birtokrészét még a 14. században is „Maza Ondja” néven tartották számon.<sup>218</sup>

Ezek után kíséreljük meg, hogy a lényegre összpontosítva, de módszeresen faluról falura haladva felderítsük az Aranyos és a Meszes patakig terjedő dél-zempléni terület korai sorsát. Ne éppen Szerencsessel kezdjük, mert ennek az egykori várföldnek Megyaszóval való összefüggésben lesz majd célszerű figyelmet szentelni. Hatadjunk inkább földrajzi sorrendben délről észak felé, kezdve az íménti várföldek szomszédságában már amúgyis szóba került Tiszalúccal.

A lúci szárazföldi és vízi vám harmadát (*tertia pars tributí de Luch*) két másik faluval és a királyi vámjog hányadával együtt még Szent István adományozta el az egri püspökségnek. E társfalvak egyike szintén a szomszédságban — átellenben, a Hernád mellett — Hídvég volt, a másik, Szentmária viszont jókora távolságra, Zemplénnvár szomszédságába (*in vicinitate castri Zemlenuar*), a Bodrognak a várral szemközti partjára esett, mely falut „a vám felével együtt, melyet ott szednek a Zemplén faluból átkelőkötől” adományozta el Szent István. A látszólag szórt adományban szoros ráció volt, minthogy Zemplén megye korai úthálózatának három csomópontját fogta egybe. Hídvégnél kelt át ugyanis az út Onod felől a Hernádon Zemplénbe, Lúcnál Zemplén megyéből a Tiszán át a Nyírségbe, Szentmáriánál pedig Zemp-

216 1219: VR. 226 (202). A másolatban eltorzult helynevek közül *Bezegyn* (Berzék), *Retzel* (Gesztely), *Horkyan* (Harkány), *Torsa* (Tarcsa) és *Zurnok ~ Zadok* (Szada) azonosítását már a Váradí Regestrum (VR.) kiadásában elvégezte *Karácsonyi és Borovszky* — Chyan minden bizonyal Gesztely, északi szomszédja: Csanóos. Tarcsa fekvésére közelebből: elpusztult falu Harkány és Szada közt, a Takta mellett 1276: *terra Tarcha in comitatu Zemlen iuxta fluvium Tarkha*. W. IX. 156. — *Ilomar* nyilvánvalóan két falu, a pápai tizedjegyzékben (1332) *Ola* és *Innar* (Mon. Vat. I/I. 250) néven szereplő falvak neveiből vonódott össze. Azonosak a Bogát–Radvány nemzetségből eredő Dobi és Monoki család 1435. évi új adományában szereplő *Ola* és *Ingvár* pusztákkal (Cs. I. 365, 371). Az előbbi Monokkal együtt Felső-Golop északi szomszédja volt (1258: *de terris Monak et Ola*. W. VII. 480 [Reg. Arp. 1177]; emléként Monok mai határának északnyugati vonulatán „Oláh völgy” érzi (1980, 1986). *Ingvár* mai helynév Monok határának délnyugati harmada közepén (1980, 1986). A helyrajzból nyilvánvaló, hogy Monok mai hatalmas határának északnyugati harmada volt eredetileg Ola határa, délnyugati harmada pedig *Inár ~ Ingváré*. — Az eltorzult *Poiznan* névformában szintén két falunév vonódott össze: az oklevelekben Boz (1288 e), Boos (1288), Bos (1332) formában szereplő (Z. I. 64; Reg. Arp. 3471; Mon. Vat. I/I. 345, 361) mai Bazsi pusztá, „Bazsi part” (1986) Tiszalúc és Taktaharkány közt (vö. még Cs. I. 342 és *Lipszky*: Bazsi p.) és szemközt, a Hernád-melléki Kak (az oklevelekben Kok, Kak).

217 1227/1409: W. VI. 444.

218 Az 1219. évi várjobbágyi névsorból *Chepanus* = 1220: *Chepanus prefectus castri* (VR. 256/275). Azonos lehet azzal a *Chepanus filius Chama* zempléni várjobbágygal, aki 1233-ban a bodrognői Zékényben birtokos *Ananias* várjobbágy rokonságához tartozva, igényt tartott a birtokra (Z. IX. 130=Reg. Arp. 521). — *Mocudinus* = 1220: *Mocud centurio*. *Dugus* = 1220: *Degus* (VR. 265/275). — *Moza* = 1247: *Moza qui se filium Vautha dicebat* eladta *Ownd* nevű egy ekealjnyi örökölt földjét (W. VII. 245), mely Ond várföld 1247. évi eladományozásakor mint a föld Szerencs patak melletti szomszédosa szerepel *terra Moza* néven (W. VII. 223/Reg. Arp. 850). Ezt a birtokrészt a későbbiekben *Mazaondya* (1348), *Mazandia* (1349) néven emlegették. (A. V. 225, 332.) Ld. még alább a 225. jz.

lénvár felől a Bodrogon a Bodrogrközbe, és tovább, az észak-keleti részek felé. Maga ez az adomány-együttes egyik nyomós bizonyítéka a zempléni várispánság korai kialakulásának, hiszen az adomány feltételezi a területi szervezet 1038 előtti meglétét; mellesleg természetesen azt is, hogy a megye déli zúga eleve a szervezet része volt. Maga Lúcz földje aztán részletekben került eladományozásra. Egyik részét (*partem terre Luuch versus cruciferos* 1227) a Csehországból bevándorolt Bogát és Radvány utódainak birtokaként ismerjük meg: ezt a falurészt a kései középkorban (1435) Felsőlúcnak nevezték. A másik rész (*predium hospitalaris* 1219) a johannita ispotályos keresztes lovagok birtoka volt; mindkettő nyilvánvalóan a zempléni várföld-állományból elidegenített adománybirtok. De a régi várföldből még mindig maradt egy darab, mely eladományozásáig (1278) — mint az első fejezetben láttuk — a királyi pecérek földje volt (*terra caniferorum nostrorum*).<sup>219</sup>

Tiszalúctól nyugat és észak felé zárt tömbben következett az 1219. évben még mindig várállományi minőségben előbukkanó falvak közül nyolc, megismételve mai nevükön: Csanálos (Ócsanálos), Gesztely, Hernádkak, Berzék, Bazsi (puszta), Taktaharkány, Tarcsa (puszta) és Taktaszada. A zártságon csak egyetlen falu, Hernádnémeti hat résnek, de a 13. század közepéig valójában ez sem volt az, mert csak IV. Béla király adományozta el kedvelt bárójának, Akos nembeli Ernye bánnak, és pedig a jelek szerint a megye legdélibb csücskében — Tiszalúc alatt — meghúzódó Kesznyéten faluval együtt.<sup>220</sup> Szintén e déli szögletben, Hídvég környékén feküdt egykor Megyer falu — az egyedüli helynév Zemplén megyében, mely törzsi katonai kíséret-elem telepítésének emléke, beszédesen mutatva egyben, hogy a zempléni ispánság megszervezése dél felől kezdődhetett meg: utóbb az Abák adománybirtokaként bukkan fel, akárcsak az eddig említettek közül Hernádkak.<sup>221</sup> Ezt a déli területet különben „Alsó-Zemplén megyeként” tartották számon,<sup>222</sup> ahol is a Hernád mellékén egészen a már Abauj megyéhez tartozó Alsódobszáig és Megyaszó határáig négy kinyomozhatatlan eredetű falu kivételével<sup>223</sup> máris kitapintottuk a településhálózat várföldi eredetét.

A Takta melléki Szada felett Bekecs következik. Ez is, akárcsak az előbbi, egészében várföld lehetett még a 11. század első felében. Bekecs egy részét még 1063 előtt Géza herceg, Szada részét utóbb, 1063 és 1067 közt Salamon király, a herceggel egyetértésben, adományozta el az Aba nemzetség Taktaközben birtokos ősenek. Már a százdi alapítólevélből (1067) is világos, hogy a két falu határának csak egy-egy része képezte az adomány tárgyát (*terram in Bekech, territorium in villa Ceda*), mindkét esetben nyilván a Takta két partjára kiterjedő faluhatároknak a folyótól délkelet felé eső, a nemzetségi birtoktömböt kikerekítő része. Világos ez abból is, hogy Szada még az 1219. évben is az ímént megismert várfalvak sorában szerepel, hogy csak később (1252) tűnjék fel a Bogát — Radvány nemzetség egyik, e birtokrésze után (*de Zada*) megnevezett sarjának birtokaként. E falurészt utóbb (1455) Kápolnaszadának nevezték. De még így is maradt földje a zempléni várnak Taktaszadán, mely maradványt (*terram Zuda vocata castris nostri de Zemplen*) aztán V. István király adomá-

219 Az egri püspökség régi adomány földjeire 1261/1271: Reg. Arp. 2123. — 1227: eredetileg Bogát — Radvány nembeli Csepán fia Chyz birtokrésze volt (W. VI. 444); e nemzetség kérdésére ld. alább 226. jz.; 1435: *Felsewlcz* (Cs. I. 355, 371). — 1219: VR. 226 (202). — A pecérek földjére ld. 77. jz.

220 1281: Ernye bán fia István *possessionem suam acquisitam per patrem suum* elcseréli. W. XII. 342. — Kesznyéten eredetileg szintén az Ernye bán által összekovácsolt birtokegyütteshez tartozott. K. I. 45, 115.

221 Aba (szalánci) Csoma unokája adta el. A. V. 520. Vö. K. I. 67, 68.

222 1327: *possessio Hernadnemethy vocata in comitatu inferiori Zemplen existens*. DI. 71 856.

223 A legdélibb vonalon. a Sajó mellett Köröm, Girincs és Kiscséc a Hernád mellékén Külső-Bócs.

nyozta el 1270–1272 közt Rosd nembeli Demeternek, valószínűleg az 1219. évben még szintén várföldként említett szomszédos Tarcsával együtt.<sup>224</sup>

Tovább haladva észak felé — Szerencset egyelőre kikerülve — Ond a következő falu. Tíz ekealjnyi határa egészében királyi birtok volt, míg az 1247. évben IV. Béla király el nem adományozta mind a határnak a zempléni várhoz tartozó részét, mind a királyi pecérek földjét (*duas terras Ond appellatas, alteram iposorum a castro Zemplyn exemptam, alteram vero prius caniferorum nostrorum*). Itt volt még egy ekealjnyi birtoka a királyi népek parancsnokának, a már megismert Maza nevű várjobbágnak is, aki az eladományozás évében maga is tulajdolt birtokán. E kisebb birtokrésszel (*Mazaondia*) szembeállítva, az eladományozott falut a 14. században Nagy Ondnak (*Ond magnus, Nogond*) nevezték (1349). A határába eső hegyek közül kettőnek a neve még akkoriban is *montes de Zemlenuar* volt. A faluhatár a Szerencs patak két partjára terjedt ki; dél felől Szerencsel volt határos, kelet és észak felől az Abák débrői ágának a fentiekben megismert — a másik oldalon már a pataki uradalomig kiterjedő — Tállya földje határolta, nyugati szomszédja pedig Monok volt.<sup>225</sup>

Monok is zempléni várföld volt, míg IV. László az 1273. évben el nem adományozta. A falu nem tartozott a Bogát — Radvány nemzetség korai dél-zempléni szerzeményei közé, s így nem szerepel az ági birtokok IV. Béla-kori felsorolásában (1252). Az adományt az a Simon *comes* kapta, Sándor fiával együtt, akinek osztályos része és birtokközpontja a 13. század közepén még a fentebb érintett tiszalúci falurész volt, ennek megfelelően akkoriban még „Lúcinak” nevezték (*Symon de Lwch*). Csak fia és unokái vették fel az adomány nyomán a Monoki (*de Monak*) nevet, hogy alapítóivá váljanak a késő középkori Zemplénben tekintélyes Monoki családnak.<sup>226</sup>

Még tovább lépve észak felé, Alsógolop még mindig Zemplén megyéhez tartozott,<sup>227</sup> Fel-sógolopot azonban az 1258. évben IV. Béla király már mint Abaujvár földjét (*terram castri nostri de Abatywar Glap vocatam*) adományozta el. A faluhatár nagyobbik, északi fele volt

224 A korai adományokat az 1067 körül kelt százdi alapítólevél beszéli el. W. I. 24. Az 1063. év azért *terminus post quem*, mert Salamon és Géza csak ezután intézkedhettek közösen. — A Bogát-Radvány nemzetség birtokrészéről ld. alább. — V. István adományát IV. László 1278. évi oklevele említi. W. IX. 469. (Reg. Arp. 2262). Hogy Tarcsa is *per dominum regem Stephanum collata* birtok lehetett, az nagy mértékben valószínűbből a körülményből, hogy Rosd nembeli Mihály és Demeter már 1276-ban ugyanazoknak a servienseknek adományozták tovább *duas terras Zada et Tarcha vocatas* (W. IX. 156), mely adományhoz két évvel utóbb a királyi hozzájárulást megszerezték.

225 1247/1359: W. VII. 223. (Reg. Arp. 850). „Maza Ondjára” ld. 218. jz. Az 1348. és 1349. évi határjárások: A. V. 225, 332.

226 1273/1409: Simon *comes* és Sándor fia már nem mint „nemzetségi”, hanem mint családi birtokot kapta adományba (*comiti Symoni et ... filio suo eorumque hereditibus pro ipsorum serviciis*), ahol is az adomány tárgyának megnevezése (*porcionem castri Zemlyn de terra Monak*) arra látszik utalni, hogy Monoknak csak egy része volt várföld. W. IX. 37. (Reg. Arp. 2434). Lehetséges azonban, hogy a fogalmazás a 15. századi tartalmi átírás rovására frandó, mert Monok más korai birtokosáról nem tudunk, az meg bizonyos, hogy nem tartozott a Bogát–Radvány nemzetségnek a 13. század közepén kivételesen pontosan ismert birtokállományához (1252: W. VII. 345, XI. 383. Vö. K. I. 250). De nem lett nemzetségi „ági” birtok sem, mert a Monoki és Szadai család 1287. évi birtokosztályában sem szerepel. W. XII. 446 (hibás 1286. dátummal; Reg. Arp. 3468). *Karácsonyi* figyelmét sajátos módon elkerülte mind az 1273. évi adomány, mind az 1287. évi osztály, miáltal a Monoki család eredete és genealógiája hiányos maradt (K. I. 257), mert az ósként feltüntetett Sándor nem volt összeköthető bizonyos genealógiai töredékekkel (K. I. 249, 250), a Szadai család pedig teljességgel kimaradt a rekonstruált ágak közül.

227 1296: *possessio Gulub in comitatu de Zenlen*. Gy. I. 87-88. Nyilvánvalóan ezzel azonos az a *terra nobilium de Guleb* [1271-1290], melyet Márton pecér és rokonsága (*canifer et sui fratres*) kértek fel adományba, de a király Aba nembeli Prügy *comes*t bízta meg a birtokosok védelmével. Z. I. 71. (Reg. Arp. 3573). Ez a rokonsági csoport a szomszédos ondi pecérekkel (1247: vö. 225. jz.) függhet össze.

ez, benne magától a falutól délre emelkedő Somos hegygel (*Scomuch*) nyugat felől Monok és az 1219-ben szereplő Ola, kelet felől „Makján *comes* fiainak földje”, azaz: akárcsak len-  
tebb Ondot, az Aba-Debrőiek Tállya birtoka határolta.<sup>228</sup> Az eladományozott várföld északi  
szomszédja Abaújszántó volt, az Aba-Debrőiek és Aba-Keresztúriak közös birtoka, melyet a  
faluhatár keskeny északi sávjától (Felszántó vagy Marcellfalva) megkülönböztetve Nagyszán-  
tónak (*Nogzanto* 1326) nevezték.<sup>229</sup>

Ezzel el is érkezünk ahhoz a két faluhoz, melyeket a szerencsi *parochia* vagy  
*districtus* legészakibb falvaiként neveztek meg a területi meghatározások (1275,  
1356): elérkezünk az Aranyos patakhoz. Zemplén és Abauj megyének Golopot  
kettészélő határa nyilvánvalóan másodlagos fejlemény, amire a körülmények  
kézenfekvő magyarázatot adnak. Miután a korai eladományozásokat (Szerencs,  
Megyaszó) követően az 1219 körül még a terület igazgatási központjának mutat-  
kozó Ond is eladományozásra került (1247), Golop területileg teljesen elszigete-  
lődött a maradék zempléni várföldi állománytól; minthogy pedig szomszédságá-  
ban (Szentistvánbaksa, Nagykinizs, Hernádkércs, Felsődobza) kezdődött  
Abaújvár tartozékainak a Hernád melléknél felnyúló lánca, célszerű volt a falu  
Abaújvárhoz csatolni. Az eredeti állapot azonban megrögződött abban a tényben,  
hogy Golop és Szántó a zempléni főesperesség része maradt. De hogyan magya-  
rázzuk Szántónak a szerencsi kerülethez tartozását, mely falu az Aba nemzetség  
birtokaként tűnik elő az okleveles korban?

A vizsgált dél-zempléni térségben, ahová természetesen még Tokaj és Tarcál is  
tartozik, jóllehet a jelek szerint már nem a szerencsi *districtus*<sup>230</sup> részeként, az  
eddig számba vett 19 falun kívül — s nem számítva az ismeretlen eredetű néhány  
falut<sup>231</sup> — az összes többi terület, és pedig jelentékeny térség, két nemzetség birto-  
ka volt a 13. században: az Abáké és a Bogát-Radvány nemzetségé. Kérdés, mi  
volt az eredete Dél-Zemplénben a „nemzetségi” birtoklásnak. A kérdés részben  
már egyenesen vissza is kanyarodik a pataki uradalomhoz, melynek az Abákon  
kívül, mint láttuk, egy harmadik ilyen rokonsági csoport, a Tolesva nemzetség  
volt határosa.

228 1258: W. VII. 480. (Reg. Arp. 1177). Vö. Gy. I. 88. A térképre vetített határjárás Gy. I. Abauj tér-  
képén.

229 1288: a Hernád-melléki Pere és Tuzsa (mai Tuzsa tanya) szomszédaiként *fili* Pud és *fili* Bukén.  
(W. IX. 481. Vö. K. I. 53. és Gy. I. 130) földrajzilag nem jelenthetnek mást, mint a Bácsa nem-  
zetség e két falvát kelet és délkelet felől egyedül határoló Abaújszántó közös birtokosait. — 1326:  
Pere határjárásában a *parte orientali terra Zamthou* (Gy. I. 130.). Mindazonáltal Szántó 1300 kör-  
ül és után már kizárólag a Keresztúriak („Prügy fiai”) családi birtokának mutatkozik. — 1300  
körül az ő jobbágyaik pereskedtek a Pereiek jobbágyaival; 1303: ők szerezték meg Pere részeit (az  
adatok: Gy. I. 130), majd +1326/1400 körül. *Nogzanto* mint *possessio Ladislai dicti Pasar cum  
fratribus suis* szerepel (F. VIII/7. 192; Gy. I. 142). „Pozsár” László és János Keresztúri Prügy uno-  
kái voltak. (K. I. 6.)

230 Az 1317/19. évi meghatározásban megnevezett falvak sorába (209. jz.) odakiváncozott volna Tar-  
cál és Tokaj, ha a kerülethez tartozik; a *Liber Sancti Johannis* falunévsorából is (207. jz.) hiányzik  
a két falu. Mindkettő kétségkívül királyi birtok volt, ahol 1187 és 1256 között a Szent István király  
ispótfalvos kereszties kanonok rend tarcali és „kőrévi” (tokaji) házai épültek fel (Gy. II. 281). P.  
magister Gestájában a *Hymusuduor* motívuma (vö. 75. jz.), egyáltalán Tokaj és Tarcál historizált  
szerepe azt sugallja, hogy magánbirtokokról volt szó. Ilyen összefüggésben lenne érthető az 1278.  
évi tarcali adomány (ld. 76. jz.) és IV. László 1283. évi várépítési engedélye *in monte Thorzol*. F.  
V/3. 179. (Reg. Arp. 3210). Vö. *Németh P.*: i. m. 6.

231 A 223. jz.-ben említettekén kívül a tömb közepén Legyesbénye, Zombor és Mád.

Témánk szempontjából a kisebb problémát az írott forrásokban a 13. század első felében megjelenő *genus Bogadradowan* (1227, 1235, 1243) jelenti, mert Kézai Simon hitelt érdemlően közölte, hogy a névadó Bogát és Radvány Csehországból vándoroltak be, amit e nevek szláv eredete is alátámaszt.<sup>232</sup> A birtokukban jelentkező Szerenes és Megyaszó tehát éppúgy, mint a már tárgyalt falurészek (Lúc, Szada) csak adományföldek lehetnek. Már nehezebb választ adni arra a kérdésre, hogy mikori adományokról van szó. Hogy nem holmi friss jövevények lehettek, eleve mutatja, hogy amikor az írott forrásokban feltűnnek (1227), a nemzetségi monostor kegyuraságában osztozva — később is (1321) megmaradt. A közös ősök tehát, akiktől végső fokon a kései középkori Cseleji, Izsépi, Monoki, Lúci, Szadai és Morvai-Rákóczi családok (s a Monokiakból kiágazó Dobiak) származtak le, meglehetősen régen léteztek. Nem lehetetlen, hogy a krónikákban az 1071. évi eseményeknél Salamon király előkelői között szereplő Bogát fia Radvány volt a bevándorolt ő.<sup>233</sup> A közös birtokok közül egyedül Haláp és kőnyéke esett a Dunántúlra (Zala m.), egyébként a nemzetség kizárólag Zemplén megyében volt birtokos, de nemcsak a déli részen. A birtokok többsége három további területi csoportban helyezkedett el. Az egyik a Ronyva és a Helmece patakok között töltötte ki (Cselej, Izsép, Mihályi és még három falu), körülfogva egy zempléni várfalut, Velejtét,<sup>234</sup> és észak felől pontosan illeszkedve a Tolcsva nemzetség már ismert, Nagytoronya feletti birtoktömbjéhez. A másik az Ondava völgyében, Terebes magasságában feküdt (Lazon, Berettó, Újór), a harmadik szinten az Ondava völgyében, de feljebb, közvetlenül a gyeplővonal, Órmező alatt terült el (Morva, Rákóc, Arács, Körtvélyes). Maga ez a földrajzi kép, a birtokegyüttes súlypontja Felső-Zemplénben — a korai adományföldek e jellegzetes tere-numán — világosan mutatja a birtokok eredetét. Igaz, ellensúlyként a nemzetségi monostora Szerencsen épült fel, ami viszont — azzal a körülménnyel együtt, hogy kegyuraságán valamennyi ág osztozott (1309, 1321, 1380) — arra mutat, hogy korai adományföldről lehet szó. Nem valószínű azonban, hogy akár csak a dél-zempléni birtokok is egyszerű adományozási aktus folyományai, jogi természetük ugyanis nem volt azonos. Megyaszó ugyan szintén a korai réteghoz látszik tartozni, mert a nemzetség négy főága osztozott rajta,<sup>235</sup> de már Lúci birtokához, noha kétségtelenül 1227 előtti szerzemény, csak a közelről rokon Lúci (utóbb Monoki) és Szadai családok őseinek volt köze. Szadához pedig éppenséggel csak valamikor 1219 és 1252 közt juthatott hozzá ez az ág; a nemzetség többi tagjának — a Cseleji-Izsépi rokonságnak — nem volt része e szerzeményben.<sup>236</sup> Végül Monok birtoklásának, mint fentebb láttuk, már végképp nem volt „nemzetségi” természete: családi birtok volt az 1273. évi adomány jóvoltából, ezért nem is vették fel a birtokosztályba (1287). Mindazonáltal, ami a két

232 *Sed illi qui Rodoan et Bagath nominantur, eorum generatio de Boemia ortum habet.* SRH. I. 190. A nemzetségre összefoglalóan K. I. 248-260.

233 Chron. c. 109.: *Radoan filius Bugar* (SRH. I. 375) — nyilvánvalóan másolási hiba *Bugat* helyett, mint pl. Tokaj(d) nevében *Thoroyd* (uo. 386) *Thocoyd* helyett (uo. 412). Lásd még 1067: *palatinus Rodoan.* F. VII/1. 120. *Karácsony* ezeket az adatokat nem hozta összefüggésbe a nemzetséggel. — A zempléni birtokokra vonatkozó 1227. évi nemzetségi egyezkedésben (W. VI. 444) szereplő őt ág tagjai csak részben azonosak a dunántúli Halápot 1243-ban felosztó *toia generacio Bogatradowan* tagjaival (II. VII. 26), valójában tehát még szétágazottabb lehetett a nemzetség. Zemplénben mindenesetre őt ág kristályosodott ki, mert 1321-ben is 1/5-1/5 arányban osztoztak a szerencsi monostor kegyuraságán. A. I. 620.

234 1220: *pristaldus nomine Cosma de villa Velchea.* VR. 256 (276.)

235 A Morvai ág (melyből a Rákóczi család is sarjadt) korán elkülönült. A közelről rokon Lúci, Monoki és Szadai családok már az 1287. évben (ld. fentebb 226. jz.), a Cseleji-Izsépi rokonság 1349-ben (II. VII. 405) ejtette meg az osztályt. A két osztályban Megyaszon kívül csak Izsép és Lazon közös.

236 Lúcról még elképzelhető, hogy viszonylag korai szerzemény, minthogy a legtávolabbi (Morvai) ág őseinek birtokrészeiből (*de porcionibus Chyz filii Chepan*) jutott 1227-ben a Lúciakhoz (W. VI. 444), a kivételesen jól ismert sorsú Szada esetében (vö. 105. jz.) azonban nehéz elképzelni, hogy négy részletben került volna eladományozásra, azaz hogy nem az 1219-ben még várföldként szereplő birtokból részesült az 1252-ben felbukkanó Marcell fia Simon de Zada.

legnagyobbat, Szerencset és Megyasót illeti, közelebbit sajnos nem tudunk mondani, mint hogy valamikor a 11-12. század folyamán juthatott a nemzetség birtokába — az azonban nem kétséges, hogy a várföldi állományból, hiszen különben aligha rögződhetett volna meg a Szerencs név egy kerület nevében, mely hajdan várkerület volt.

De hogyan jutott az Aba nemzetség a zempléni birtokokhoz? Ez esetben már nem bevándorlókról van szó, akik szokásaikban és birtokaik „nemzetségi” felfogásában idomultak az itteni előkelőséghez, hanem kabar (káliz) eredetű, igazi régi nemzetségről, melynek ősei a honfoglaláskor jöttek be a Kárpát-medencébe. Mindazonáltal, elég csak a térképre pillantva felmérni az immár két irányból — Patak és Szerencs felől — megközelített birtokkomplexum tájféldrajzi képét Bodrogkeresztúrtól Tállyán át Abaújszántóig, s onnan Erdőbényére, hogy ne gondoljunk holmi „ősfoglalásra”. Ennek az egész tömbnek még a széle is végig az erdőregió peremén húzódik, egészen pedig olyan erdőseget ölel fel, mely még tágasabb folyóvölgyeket sem kínál. Végképp nem olyan táj, melyet siettek volna megszállni az elődök a honfoglalás vagy akár az államalapítás idején. Egészen más, mint a Taktaköz, s ez a különbség meg is mutatkozik a „nemzetségi” birtoklás természetében, mely terminussal gyakran hajlamosak vagyunk — kényelemből vagy az egyszerűség kedvéért — közelebbi meghatározás nélkül bánni.

Az Aba nemzetség korai birtokai három területi tömbben terültek el: a Mátra alján, a Hernád völgyében és a Taktaközben. Nem bizonyos azonban, hogy e birtoktömbök mindegyike az „első megszállás” korába vezethető vissza, sőt alighanem már a Mátra-alji terület is — Gyöngyös mellett Sármonostora (Abasár) és Pata körül, valamint a Tarna völgyében, a debrői monostor (Feldebrő) környékén — javarészt Aba Sámuel királysága (1041–1044) révén juthatott a nemzetség birtokába.<sup>237</sup> Ami a Taktaközt illeti, kétségtelen egyfelől, hogy a nemzetség e tájon már a 11. század közepén birtokos volt, másfelől a jelek arra mutatnak, hogy a területet másodlagosan, a Mátra-alja és a Hernád völgye megszállása után szerezte meg a nemzetség egyik ága, melyet a 13. század közepén feltűnő négy rokon család alkotott.

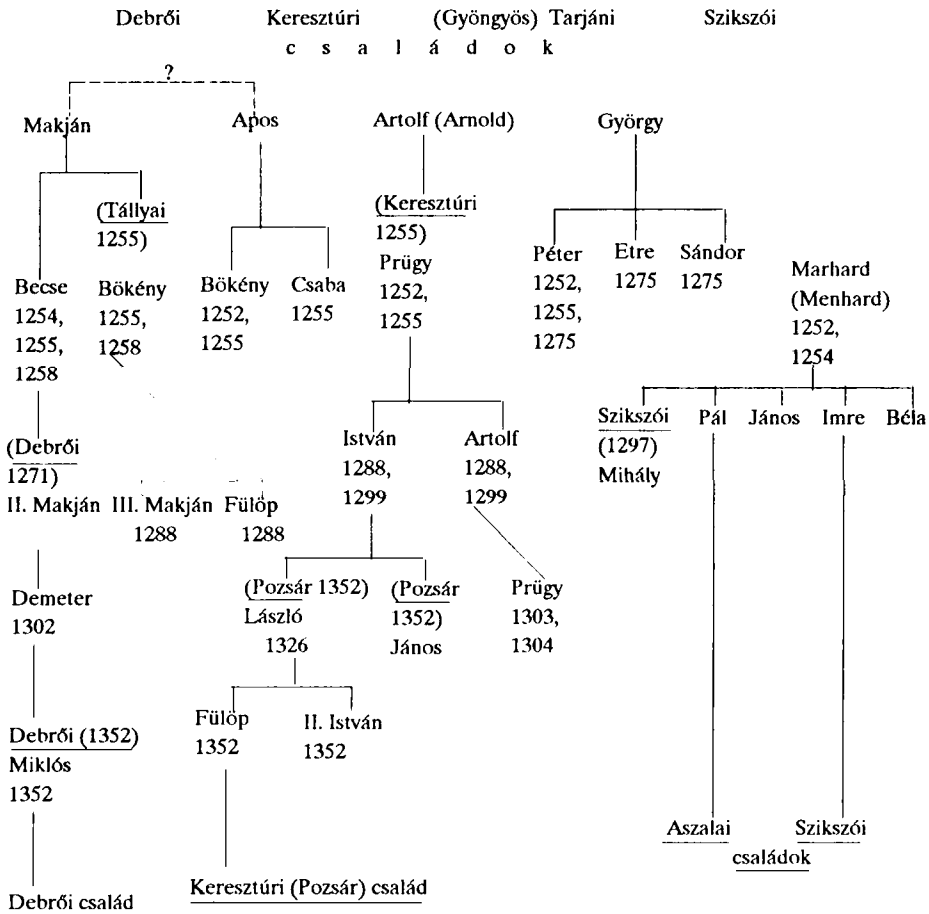
Az e téren úttörő Karácsonyi János óta megszoktuk, hogy az önmagukat közös genushoz számító rokonsági csoportokat, ahogy azok az írott forrásokban a 13. században felbukkan-  
nak, nemzetségi „ágaknak” nevezzük. (Az igen kiterjedt Aba nemzetségnek több mint húsz ilyen kiágazása volt.) Ha a dolgot az ezekből a csoportokból tovább „kiágazó” későközépkori családok felől nézzük, természetesen nem indokolatlan ágakról beszélni; ám az írott forrásokban feltűnő rokonsági csoportok a 13. században még családok (kiscsaládok: atya és gyermekei) voltak, s birtokjogilag is ekként viselkedtek. E családoknak bizonyos, a homályba vesző közös őstől leszármazó csoportja alkotott — a nemzetségen belül — egy-egy „ágot”. A továbbiakban az Abák dél-zempléni eredetéről szólva ehhez a korabeli valósághoz tartjuk magunkat.

Hogy a Taktaközt és környékét az Aba nemzetség mely ága szerezte meg, arra nézve elsőrendű információval szolgál két falunak ill. „földnek” a tatárjárás utáni inséges időkben való elidegenítése, amikor is az eladókon kívül a visszaváltási joggal rendelkezők vagy tiltakozók teljes csoportjának felsorakozása révén az egész nemzetségi ágot (*tota generatio* 1252) megismerjük. Az 1246 körül eladott taktaközi Csobaj és a Tisza túlsópartján fekvő, 1243 körül eladott (Tisza) Dada elidegenítésének végleges rendezésekor (1252, 1254)<sup>238</sup> négy család mutatkozik e generatio tagjának — amin ez esetben „nemzetségi ág” értendő. Az áttekinthetőség kedvéért rajzoljuk fel ezt a négy családot — a genealógiát a leszármazás megértéséhez

237 Gy. III. 44, 47. Vö. még Gy. I. 41-44.

238 1252: F. IV/2. 167. (Reg. Arp. 974.); 1254: H. VII. 43. (Reg. Arp. 1007). Vö. K. I. 40, 45, 70., II. 66.

szükséges ízekre egyszerűsítve, s az egyes tagoknál csak a birtokjogilag szignifikáns dátumokra korlátozódva.<sup>239</sup>



239 K. I. 4, 6, 18. Apos (*Opus, Opuz*) fiait nem indokolt önálló „Apos ágként” felvenni (K. I. 18, 45), mert e két személy kizárólag csak Csobaj és Rátka eladásánál szerepel mint a Debrőiek legközelebbi rokona, amit különben a Bökény név is mutat. (Vö. 249. jz.) Másfelől a még a *generatio*hoz tartozó István fia *Iousen* (1252) hovatartozására nézve semmi támpontunk nincs.

Ne törődjünk egyelőre azzal, hogy az első két család már jó ismerősünk a pataki uradalom szomszédságából mint Bodrogkeresztúr, Bénye és Tállya birtokosa; az eredetre nézve az a lényeges, hogy a két közelről rokon család az 1352. évben megejtett osztályig a „debrői völgyben” (*in valle Debrew*), azaz a Tarna völgyében, Feldebrő körül volt öt falu közös birtokosa,<sup>240</sup> a harmadik törzsbirtoka pedig Gyöngyöstől északnyugatra, (Gyöngyös)Tarján környékétől a Mátrába felnyúló zárt birtoktömb, hat falu határa volt.<sup>241</sup> A negyedik család birtokai viszont a Hernád völgyében, Szikszó körül terültek el.<sup>242</sup> A négy család közül hármat tehát a Heves megyei eredeti birtokbázis hoz közös nevezőre, a negyedik Abaúj megyei ősi nemzetségi birtokrészeivel kapcsolódik hozzájuk.

A forrástalanság homálya borítja, hogy miként volt őse a családok e csoportjának — e nemzetségi ágak — az a három testvér, akik már a 11. század közepe előtt megvetették a lábukat a Taktaközben és a hozzá kapcsolódó szabolcsi vidéken — ahol Csobaj és Tiszadada ági birtokosaiként az utódok a 13. században előlépnek a homályból. Az ősök közül is csak az egyikről, a kemeji csatában (1074) elesett Péter *comes*ről vannak közelebbi ismereteink, aki aztal, hogy testvéreivel (egyikük neve Ders volt) közös birtokainak harmadából és néhány friss keletű adományföldjéből birtokokkal látta el az 1067 körül alapított százdi monostort,<sup>243</sup> kivételesen jó mintát hagyott hátra a birtokegyüttesből. Ez az együttes nemcsak a Takta és a Tisza közét ölelte fel, hanem a Tisza balpartján — Tokajjal szemközt — Rakamaz környékét, továbbá Vencsellőt, Dombrádot is, és hosszan a Tisza mentén húzódtot fel-felé, jelentős nyírségi részeket is magába foglalva. Központja eredetileg valószínűleg Rakamaz volt, ahol Péter udvarháza állt.<sup>244</sup> Hogy a Taktaköz is eleve a birtokegyütteshez tartozott, azt egyrészt az mutatja, hogy a monostor dotációinak sorában szerepel a Taktaköz délkeleti szegletébe eső Tiszaladány (*predium Ladan*), másrészt az a körülmény, hogy Péter *comes* éppen a Taktaköz tulsó, északnyugati peremén eszközölte ki a már tárgyalt korai adományokat (Szada, Bekecs) az egymással rivalizáló Géza hercegtől és Salamon királytól. Az a további körülmény, hogy Aba nembeli Péter, ez a krónikás hagyomány szerinti *miles gloriosus*, Géza herceg legfőbb hívei közé tartozott, Szabolcs megye pedig 1046 után a hercegség (*ducatus*) megyéinek egyike volt,<sup>245</sup> magyarázatot kínál a szabolcsi ispánság tartozékaival ele-

240 1352: Debrő, Szentgyörgy, Csál, Tótfalu, Kál. *Kandra Kabos*: Az Aba-származású Debreci család. In: Turul 10 (1892) 185-186.

241 +1275 [XIV. sz.]: Tarján, Oroszi, Csamak, Lóg, Körtvélyes, Gereg. K. I. 70.; Gy. III. 139.

242 Szikszó, Aszaló, Halmaj, Apáti. K. I. 45.; Gy. I. 62, 63, 147.

243 *Nos tres germani predia possidebamus, quorum terciam partem, que me contingebant, monasterio in omnibus dedi eidem.* A felsorolásban az élen a nemrég Géza hercegtől és Salamon királytól kapott adománybirtokok (Száhalom, Bekecs. Szada, Szürnyeg) állnak. — Az alapító Péter *comes* nagy valószínűséggel azonos a Géza herceg oldalán küzdő, s a kemeji csatában elesett *miles gloriosus nomine Petrus*-al. SRH. I. 385-386. Hogy Aba-nembeli volt: *Pauler Gy.*: i. m. I. 124 (251. jz.). — A százdi alapítólevélben tükröződő birtokállományra Gy. I. 804-805.

244 Chron. c. 119.: a kemeji csata után Salamon király *transivit Tysciam conpellatam in Thoroyd* [= *Thocoyd*, Tokaj] *et descendit in curia filii Petri*. SRH. I. 386. Hogy itt Rakamazról van szó, lásd már *Györffy György*: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. In: Századok 92 (1958) 50. Vö. *Németh P.*: i. m. 5. Ezt szinte bizonyossá teszi a százdi alapítólevél, ahol a Tímár melletti *terra Wense* határleírásában közli az adomány, hogy a Tisza mindkét partja a Tisza és Bodrog összefolyásáig — Tokajig — Péter *comes* birtokában marad (*cedit mihi*), ez pedig nem egyéb, mint a határosként meg is nevezett Rakamaz határa. — Rakamaz egyik része később (1311) mint a Gutkeled nemzetség öröklött birtoka (*hereditaria*) jön elő, de Alsórakamaz (*Olso-rakamaz*) — a birtok keleti fele vásárolt föld (*empticia*). A. I. 230. Tudva, hogy Tiszadadát néhai Gutkeled István bán vásárolta meg 1254-ben az Aba nemzetség szobanforgó ágától (fentebb 239. jz.; vö. K. II. 66.), és utóbb Vencsellő is a Gutkeled nemzetség szerzeményei közt bukkan elő, nagy mértékben valószínű, hogy Rakamaz e része is ilyen módon cserélt gazdát.

245 *Györffy Gy.*: A magyar nemzetségtől i. m. 50.



gyesen fekvő birtokok<sup>246</sup> lehetséges, sőt valószínű eredetére, de Szabolcs megyének e vidéken a Tisza folyásán átlépő, a Taktáig felugró középkori határára is.

Nem úgy kell elképzelnünk ugyanis, hogy a várispánságok határai Szent István rendeletéből, mintegy tollvonásra alakultak ki; több évtizedes képlékeny állapottal kell számolnunk, míg a Szent István halálát követő zavarok (1038-1060) elcsitultával a birtoklási viszonyok stabilizációja, másfelől egy újabb keletű politikai zavar, a *ducatus* kialakulása (1046) a határokat sok évszázados érvénnyel kikristályosította. Szabolcs és Zemplén megyék (közelebbről ez utóbbinak is szerencsi kerülete) határának kialakulásában az Abák itteni birtoklása és a hercegség — egymással alighanem genetikusan — kapcsolata játszott közre. Mindenesetre az Abák szöbänforgó ága „szabolcsi” birtokosi minőségében birtokolta a Taktaközt, az egész — nyírségi súlypontú — birtokegyüttes pedig a maga hosszan elnyúló, folyómenti láncolatával gazdaságföldrajzilag is jellegzetesen a korai 11. századra vall. A határookban kitapintható kronológiai mozzanat máris előreutal a másik „szabálytalan” határvonal eredetére, ahol Szabolcs megye viszont a korai pataki uradalom határához igazodott.

Térjünk vissza azonban az Aba nemzetséghez, melynek — ahogy P. magister emlegette — Takta melléki (*iuxta Tocatam*) birtokai eredeténél azért kellett egy kissé elidőznünk, hogy világossá legyen: az „erdők alatt” (*infra silvas*) elterülő, azaz zempléni birtokok<sup>247</sup> más jogi természetűek voltak. Miután ugyanis (tarjáni) György fia Peturd eladta — rokonának, Keresztúri Prügy comesnek beleegyezésével és kezessége mellett — a Tállya déli szomszédságába eső Rátka földet (1252), a Hernád-völgyi Abák, a Szikszaiak már nem jelentkeztek tiltakozással, mint Csobaj és Dada esetében, csak a Debrőiek (1255).<sup>248</sup> De a Tarjániak részesedése is kivételesnek látszik, mert maga Tállya ugyanebben az időben kizárólag „Makján comes fiainak földjeként”, azaz a Debrőiek családi birtokaként jelentkezik,<sup>249</sup> ahogy másfelől meg Bodrogkeresztúr az e birtokáról nevezett (1255) Prügy comes saját birtoka volt, ami a sajátos névformában is (*Prügykeresztura* 1317) kifejeződött, Keresztúrt utóbb is kizárólag „Prügy fiainak földjeként” (1299) emlegették.<sup>250</sup> Ez a két család, „Prügy fia” és „Bökény fia”, azaz a Keresztúriak és a Debrőiek — de nem a Taktaköznél megismert egész nemzetségi ág — közösen birtokolta aztán az erdős terület északi sávját: Abaujszántót (1288) és (az 1352. évi osztály előtt) a két Bényét.<sup>251</sup> A képlet másként aligha magyarázható, mint hogy e két család közös elődjének szerzeményéről van szó, melynek egyik felén (Tállya, Keresztúr) már a 13. század közepe előtt megejtették az osztályt.

Pontosan azokról a falvakról beszélünk itt, melyeket a szerencsi *parochia* 1275. évi meghatározása észak felől (Abaujszántó), az 1317. évi szabályozás pedig kelet felől sorolt fel az adott területi egység erdős szegélyén — utóbbi esetben a sort az eredeti „földek” névadó faluin (Keresztúr és Bénye) kívül még Szegivel és Kis-

246 A százdi alapítólevélben: *Do et terram Wense sitam iuxta terram Tymar, que remanet castro Zabolchy ... do terram Wensellaw ad septem aratra ... et in eadem terra remansit terra ad tria aratra civis castri de Zabolchy.*

247 Kétségtelenül a zempléni erdősegről van szó, mert Anonymus külön szól a „Mátra erdőben” (in silva Matra) fekvő birtokokról. SRH. I. 73.

248 1252: W. VII. 343; 1255: W. VII. 408. Vö. K. I. 40, 49, 53, 70. A fogott bírák előtti megegyezés (1255) mutatja, hogy „Apos ágról” aligha indokolt beszélni, mert Makján és Apos fia (ld. a genealogiát) együttesen csak a birtok 1/4-ére tarthattak igényt; a jogosan eladott 3/4 rész tehát valamilyen módon Tarjáni és a Keresztúri családoké illetve eredetileg.

249 1258: *terra filiorum comitis Mokyani.* W. VII. 480. (Reg. Arp. 1177).

250 1255: W. VII. 405. 1299: *terra filiorum Prug Kerezhur vocata* F. IV/2. 20. (Reg. Arp. 890). A *Pyudkeresztura* névformára ld. 211. jz.

251 Abaujszántóra ld. 229. jz. A „két Bényét” csak az 1352. évi osztály juttatta a Keresztúriaknak. *Kandra K.*: Az Aba-származású i. m. 185-186.

faluddal bővítve. Ám a pataki uradalom szomszédságának szemléjekor már láttuk, hogy „Bénye földön” csak a 13. század második felében keletkezett „két” Bénye (Felső- vagy Erdőbénye és Alsóbénye), Kisfalud meg éppenséggel csak a 14. század elején alakult ki.<sup>252</sup> Nyilvánvaló, hogy azért volt szükség 1317-ben a falunévsor beiktatására a szerencsi kerület keleti elhatárolásába — a Meszes patak határvonalával nyomatékosítva —, mert az eredeti intézkedés idején, Kátán püspök életében (1198–1216) még inkább „földek”, mint falvak húzódtak meg *infra silvas*.<sup>253</sup>

A szerencsi kerület elhatárolásaiból adódó tanulság és a birtoktörténeti képlet kölcsönösen támogatja egymást. Nem az „Aba nemzetség” birtokolt Zemplénben, hanem a nemzetségből származó ama két rokon család — a Debrőiek és a Keresztúriak — melyek a Taktaközt már a 11. század közepe táján megszerző nemzetségi ághoz tartoztak, kultikus központjuk Prügymonostora volt,<sup>254</sup> eredeti közös birtokaik azonban a „debrői völgyben”, Feldebrő vidékén terültek el; a két család 1200 körül vagy előtt élt közös elődei kapták adományba a szerencsi kerület egész erdős vidékét az Aranyos patakig és a Meszes patakig (az utóbbi vonalon már a pataki uradalom határáig). Ez az erdős peremvidék tehát eredetileg éppúgy zempléni várbirtok lehetett, mint a szerencsi kerület központjában maga Szerencs és Megyaszó. A királyi pecérek Dél-Zemplénben jelentkező földjei (Tiszalúc, Tarcal, Ond és Felső Golop szomszédsága)<sup>255</sup> arra mutatnak, hogy a királyi vadászatok területe a 11–12. században már e tájon kezdődött, hogy természetes folyamatossággal folytatódjék a pataki uradalomhoz tartozó erdőségekben. Az Aba-Debrőiek és Keresztúriak éppúgy adománybirtokosok voltak a zempléni vár egykori szerencsi kerületében, ahogy a jövevény Bogát és Radvány utódai.

A nagy erdőtömbök eladományozása a 12. században kezdődött, s ebből az Aba nemzetség az észak-keleti országrészben bőven részesült, sőt éppen ennek köszönhette birtokállománya fantasztikus megsokszorozódását. Ezek már természetesen nem „nemzetségi”, hanem eleve ági, sőt családi birtokok voltak, melyek a birtokszerző fiági leszármazottaira (a 13. század formulája szerint: ... *et filius eorumque heredibus*) szóltak. Az Abaúj megye északi és Sáros déli felén elterülő hatalmas kiterjedésű és tömbszerűen összefüggő Aba-birtokok mind ilyen szerzemények voltak.<sup>256</sup> Ilyen szerzemény lehetett a Zemplén hegység felső részét felölelő füzéri uradalom is, melyről volt már szó a pataki uradalom kapcsán. Történetesen pozitíve tudjuk, hogy a tatárjárás után szereplő Aba-Keresztúri Prügy *comes* nagyatyja (aki a 12. század második felében élhetett) Sárosban, a „gyepükön túl” (*ultra indagines*) kapott adományba nagy erdőséget, a majdani Zboró vidékét — később vagy húsz falu területét —, atyja, Artolf pedig Beregben részesült hasonló adományban.<sup>257</sup> Ezek az erdőségeken a

252 Ld. 164–165. jz.

253 Ámbár Szántó és Tállya bizonyosan (hiszen az előbbi ott van már az első, 1275. évi megújításban, az utóbbira ld. 167. jz.) Keresztúr is valószínűleg létezett már 1200 körül. Mindhárom falu az erdőség termékeny folyóvölgyi szegélyén alakult ki, s mindhárom határában a falutelepüléstől 1–2 km távolságban az erdőség kezdődött. Szántó határa a Hidegpatakon (*Hidekpatak, Hydegh patag* +1326: Gy. I. 142.) túl nyúlt fel a hegyekbe, Keresztúrnak Meszes földdel közös határa már közvetlenül a Bodrog-jobbparton *transit per sylvam ad occidentem*, s továbbra is *per loca sylvosa* haladt *ad excelsum montis*, majd a Fővényes-patak forrásáig (ld. 140. jz.)

254 A birtokközpont talán a szabolcsi részek fokozatos elvesztése után (vö. 245. jz.) helyeződött át ide. A századi alapítólevelet az ág tatárjárás utáni legtekintélyesebb családfeje, Prügy *comes* íratta át 1267-ben. W. III. 155.

255 Vö. 196–197. jz.

256 A részletekre K. I. 42 és Gy. I. 44. skk.

257 K. I. 42, 49.

család túladott, megtartotta azonban a taktaközi birtokokkal szomszédos adományt. Van némi támpontunk az adomány kronológiai hatáira is. Hogy 1200 körül e tömb már az Abák birtoka volt, azt Anonymus tanúsította. Másfelől az ófrancia *taille* („irtvány”) szóból keletkezett Tállya neve<sup>258</sup> mutatja, hogy betelepítése abba a vallon betelepédesi hullámba tartozik, melybe ebben a térségben az Eger-völgyi Tállya (*villa Talya latina* 1275) és a két Bodrog-völgyi Olasz, valószínűleg Patak első *hospese*ivel együtt. Ez a hullám aligha tehető a 12. század közepe elé, támogatója pedig a püspökökön kívül (közéjük tartoztak történetesen az egeri püspökök is) elsősorban a királyi hatalom volt; világi birtokosok a 12. században még nem kapcsolódtak be a *hospes*-telepítésbe. Ha tehát Tállya még a királyi birtoklás idején keletkezett, a szerencsi kerület erdővidékének eladományozása a 12. század második felében következhetett be.

Ezzel be is fejeztük szemlénket a szerencsi *districtus*ban. E nagy területről — néhány ismeretlen eredetű falu kivételével — kimutatható tehát, hogy az államszervezés idején egészében királyi birtok, a zempléni várispánság tartozéka volt. Bár a birtokállomány zártságát már Szent István és 1060-as évekből utódai kezdek megbontani (Hídvég és Szada, Bekecs részei), majd számottevő belső terület (Szerencs, Megyaszó), a 12. század második felében pedig az egész erdős peremvidék eladományozásra került, e dél-zempléni tömb még a 13. század elején is (1219) Zemplénavár legfőbb birtokbázisának mutatkozik. Csak a tatárjárás utáni három évtized földcsuszamlása (Ond, Hernádnémeti, Kesznyéten, Golop, Monok, Tarcsa, továbbá Szada és Lúcs maradékainak, és valószínűleg a többi maradványnak<sup>259</sup> eladományozása) temette maga alá a várföldi állományt.

Mármost ebben a földrajzi képletben az a legnagyobb mértékben feltűnő, hogy maga a várispánság központja, Zemplénavár jó 40 km távolságban el volt vágva e masszív területi bázisának még a határától is, központjából meg éppenséggel 60 km választotta el — merőben szokatlan módon, ha általában a várispánságok korai területi struktúráját tartjuk szem előtt. A vártól a Meszes patak vonaláig nem voltak várföldek; az az egész terület, melyen a pataki uradalom alakult ki, nagy és összefüggő tömb formájában kimaradt a várispánság szervezetéből, jöllehet a szervezés minden jel szerint dél felől kezdődött el Szent István korában.<sup>260</sup> Ez a különös helyzet aligha magyarázható egyébbel, mint hogy a kialakuló Zemplén megye kellős közepé sajátos birtoklási egységet képezett már az államszervezés idején.

A helyzet különösségét még inkább kiemeli, hogy Dél-Zemplén nem egyszerűen egyike volt Zemplénavár területi bázisainak, hanem nagy kiterjedése és eredetileg zártan várföldi jellege révén ez volt a várispánság legfőbb területi bázisa. Ezt a kijelentést persze igazolnunk kell, tehát még egy befejező kitérőt kell tennünk, szemügyre véve most már a korai Zemplén vármegye egész területi struktúráját.

\*

A zempléni várispánság határmegye (*marchia*) volt, akárcsak az adott országrészben kezdetben Borsod és Újvár, a másik oldalon Ung és Borsova. Ahhoz

258 *Bárzsi Géza*: A magyar nyelv életrajza. Bp. 1958. 113.

259 Ahol az adományozás aktusa nem ismert, a késő-középkori állapot nyújt némi támpontot. Azok a falvak (Csanálos, Bazsi, Megyer), melyek 1400 körül az ónodi Czudar család birtokában jelennek meg (Cs. I. 370.), nem különben az Árpád-korban nem igazolható Köröm, Kiscséc és Külső Bócs Ákos nembeli Ernye bán tatárjárás utáni szerzeményei lehetnek, akárcsak Hernádnémeti és Kesznyéten. Másfelől több falu (Harkány, Ola, Ingvár, Bekecs) a Bogát–Radvány nemzetség Árpád-kori szerzeményeit egészíthette ki, mert utóbb (1405, 1435) a Monoki–Dobi és az Izsépi–Cseleji atyafiság birtokaiként tűnnek fel (Cs. I. 371, 373).

260 Ld. a Megyernél és Szent István adományainál (Hídvég, tiszalúci vám) mondottakat.

hasonlóan nyújtózkodott fel egy folyók közé szorított ékszerű szegletből, északkelet felé szélesedve, a Bodrogközzel kiöblösödve, az erdőrégióban pedig legyezőszerűen szétáruva az országhatárig, ahogy az eredetileg Sároset is magába foglaló Újvár megye.<sup>261</sup> Ha az utóbbi tengelye a Hernád-Tárca völgye, Zempléné a Bodrog-Ondava folyása volt, melyet a kor egyazon folyónak fogott fel, és teljes hosszában Bodrognak nevezett;<sup>262</sup> a felső részen a tengely három ágra vált szét (Tapoly-Ondava/„Bodrog”-Laborc). Maga Zemplénnvár is ahhoz hasonlóan a magyar-szláv etnikai határon helyezkedett el, mint Borsod, Újvár, Ung vagy Borsova vára.<sup>263</sup>

A várispánság gazdasági, katonai és igazgatási bázisát alkotó birtokállomány, a „vár földjei” (*terrae castris*) három földrajzi tömbben helyezkedtek el: a tárgyalt „alsó-zempléni” kerületen kívül Felső-Zemplénben a gypűvonalig és a Bodrogközben. Ez a tagoltság meg is rögződött az egyházi igazgatás alkerületeiben, az alesperességekben.<sup>264</sup> Ami e három közé esett, abból alakult ki a pataki uradalom. Mi volt a három várföldi kerület súlyviszonya?

Felső-Zemplén szerepe természetesen a határvédelem volt. Karácsonyi János az egykor Lazony és Berettő mellett — Terebes magasságában — fekvő Újőr (*Wyneur*) falu nevéből jutott arra a feltevésre, hogy az e név által feltételezett korábbi „őr-”, más szóval az államszervezés-kori gypűvonal még ettől is délebbre húzódott.<sup>265</sup> Újabban Györffy György megkérdőjelezte ezt a feltevést azzal, hogy a határvédelem nem egyetlen vonalban képzelendő el, hanem mélységben tagoltan, jóllehet „a »belső« és »külső« fekvésű gypűk időbeli egymásutánja nem állapítható meg”.<sup>266</sup> Ami a mélységi tagoltságot illeti, az Zemplénben jól kirajzolódik: de a birtoklástörténet mintha támpontokat adna a kronológiára nézve is.

Induljunk ki abból, hogy az oklevelekkel már valamelyest dokumentált kései Árpád-korban a külső őrvonal a Laborc völgyében közvetlenül a Vihorlát nyugati folytatása, a Krivosztyankával (556 m) azonosítható *mons Weker* (1258, 1336) alatt húzódott: e részen ez volt az ország „kapuja” (*Wekercapva*, 1283).<sup>267</sup> Ebben a magasságban, a hegyek gerincén húzódott Ung és Zemplén megyék határától a gypűvonal (*indagine vulgo gepew* 1335) nyugat felé a

261 Gy. I. 45.

262 *Orvay Tivadar*: Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. Bp. 1882. 140.

263 Györffy Gy.: István király i. m. 208.

264 A bodrogközi alesperesség megkülönböztető neve *inter fluvios Tyzie et Bodrog* volt (Mon. Vat. I/1. 331), a két — az Ondavától nyugat és kelet felé eső — felső-zempléni kerület egyaránt viselte a *superior Zemlin* nevet (uo. 328, 332); a megkülönböztető *de Tschenso, de Zwerge* megjelölések (uo. 320, 332, 333) értelmé ismeretlen.

265 A. V. 278; a névforma helyesbítése K. I. 254: Cs. I. 365.

266 Györffy Gy.: István király i. m. 208.

267 1258: *in tribus villis ad predium Mihaly prope Weker pertinentibus* (a már Ung megyébe eső Vinna, Tarna és Zalacska). Sztáray I. 9. — 1335: Felsztára és Visk határjárásában *mons Weker*. Uo. I. 97, 98.; 1337: *magnus mons* (uo. I. 134.). — A lokalizálásra *VI. Smilauer*: i. m. 246. — 1283/1478: IV. László Petenye fia Péternek adományozta *possessionem Gyepuel vocatam de Wekercapva*. Reg. Arp. 3258. — E birtoktömb, melyen Jeszenő, Homonna, Szinna és másfél tucatsznyi falu alakult ki, összefoglaló néven az 1317. évi elkobozásakor *possessiones ad ... Gyepvelue spectantes et ultro Veke protendentes*. 18. századi kivonatból: Reg. Slov. II. 137 (276).

Laborc völgyét összefüggően lezáró Sztáran és Órmezőn (*Ewrmezew* 1337) át<sup>268</sup> az Ondava és a Tapoly közét kitöltő Varannó-Hosszúmezőig (*Husscewmezeu* 1270).<sup>269</sup>

Magát ezt az északi őrvonalat persze még mindig több mint 60 km távolságra választotta el az országhatártól. A lakatlan erdőségben Hosszúmező felett Varannó, a *mons Weker* túoldalán Jeszenő, Homonna és további másfél tucatnyi falu a gyeptülvén alakult ki a 13-14. század fordulója körüli évtizedekben. Az utóbbi hatalmas északkeleti birtoktömb neve valóban „Gyeptülvén” volt (*Gepuelv* 1278, *Gyepuel* 1283, *Gyepvelue* 1317), melyet később is (1393), Gyapalra torzult formában, önálló kerületként (*districtus*) tartottak számon.<sup>270</sup> A kései Árpád-kori gyeptülvén még az 1330-as években is mindössze csak hat egyházas hely volt, azokból is öt szorosan a gyeptülvonal felett.<sup>271</sup>

Órmező keleti szomszédját, a Laborc keleti völgyében hosszan lenyúló Sztára és Perecze összefüggő területét mint a zempléni vár földjeit (*terras castris de Zemplen*) adományozta el IV. Béla király 1253 és 1258 közt.<sup>272</sup> A várispánság e legészakibb ismert tartozékának szomszédságában — Órmező alatt, a Laborc völgyének nyugati oldalán — terült el az 1254. évben eladományozott Csemernye és Leszna hasonlóan nagy kiterjedésű, ahogy az adomány meg is mondja, 30 ekealjnyi (kb. 1500 ha) földje: az adomány terminológiájából következtethetnénk szintén határőrök által lakott „Órmező”.<sup>273</sup> A Leszna és Petróc határán, a Laborc mellett emlegetett *sepultura (sepulchrum) Ruthenorum* (1254, 1266) orosz határőr elemre utal. Maga a tömböt délkelet felől pontosan kikerekítő Petróc birtokosai (*villa Peotry*) és a tömb északnyugati határosai (*filiu Hyllen*) „őrnagy” vagy várjobbágy birtokok lehettek. Az utóbbi föld első birtokosa, a néhai *Hyllen* alighanem azonos a zempléni várjobbágyok sorában az 1219. évben említett egyik személlyel, akinek a neve azonban a Váradi Regesrum másolatát-

268 1335: a félig Ung, félig Zemplén megyében fekvő *Buruchfalua* (= Bruszfalva, Cs. I. 389.) északi határa nyúlt fel a gyeptülvén. Sztáray. I. 93. Vö. *VI. Smilauer*: i. m. 246. — 1337: Sztára határjárásában *via de villa Ewrmezew in villam Ztara ducens ... ascendit ad ... magnum montem*. Sztáray. I. 134.

269 A 13. században a gyeptülvén fekvő Csicsva tartozéka volt, melyet IV. Béla király a tatárjárás után vénekek, Rasztiszlav hercegnek adományozott, majd V. István 1270-ben az egész tömböt (*possessionem Chychwa in comitatu Zemplen sitam in confinio Polonie, cum villis ad ipsam pertinentibus, Husscewmezeu et Wysno vocatis ... prout dux Ratizlaus habuit et possedit*) a Rozgonyiak őseinek, Básztyly nembeli Rénoznak adományozta. W. XII. 12. (Reg. Arp. 2041, 2368).

270 Először Gutkeled nembeli Joachim kapta — valószínűleg István ifjabb királyhoz való átállásakor 1264 körül — adományba; a IV. László által elkobzott birtokot 1278-ban kapta vissza Joachim unokaöccse, István bán. Reg. Arp. 2870. De ettől is elkobozva, a király 1283-ban Petenye fia Péternek adományozta, aki az 1317. évi elkobzásig bírta. Vö. 148. jz. — 1337: *semita de villa Jezenew* [= Ung megyei] *in provinciam Gepel ducens*. Sztáray. I. 146. Nyilván az V. István-féle adomány és IV. László 1278-i intézkedése alapján állították az István öccsétől származó Buttkaiak 1393-ban, hogy *districtus Gyapal simulcum castro Jezenew* őseik öröklött birtoka (Zs. I. 3130): ez volt a Rászkaiak jogigényének (1381) alapja is. *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. (Értekezés a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.) 112.

271 Csemernye, Varannó-Csicsva és Komoróc a Tapoly és az Ondava, Barkó és Homonna a Laborc völgyében; északabbra az egyedüli Sztropkó esett. Mon. Vat. I/1. 257, 328, 333, 346, 362.

272 Az ide vágó oklevélsorozatból (1273: Sztáray. I. 13=Reg. Arp. 2356; 1273: Sztáray. I. 12; 1291: uo. I. 36) kiderül, hogy az első adományos Jákó fia Mihály comes volt, aki IV. Bélától kapta a birtokot. (E Mihály 1253-58 közt viselte a sárosi ispánságot.) A következő adományos Csák nembeli Domokos volt (Sztáray. I. 10, 12), majd 1273-ban a Nagymihályiak ősei.

273 Az 1254. évi adományban a föld előző lakóinak megnevezése: *terras Lezna et Chemerna ... in quibus Mycuta et Noualyad antea residebant, vacuas omnino et habitatoribus carentes*. Cod. Slov. II. 321. — 1335-ig 12 falutelepülés keletkezett a nagy területen: az egykori lakosok nevét őrző Mikuta (1266, 1335) és Naualyad (1335) a tömb délkeleti sarkában húzódott meg a Laborc mellett. Sztáray. I. 10, 258. Vö. *VI. Smilauer*: i. m. 236-240.

ban *Hysceuvé* torzult.<sup>274</sup> Itt tehát négy nagy „föld” együtteséből összefüggő tömb rajzolódik ki, mely a tatárjárás idején a zempléni vár legészakibb űrvidékeként zárta le a folyó völgyeket; eladományozásuk csakúgy, mint a Rasztiszlav hercegnek juttatott Varannó-Hosszúmező és tartozékaié, csak a tatárjárást követő évtizedben következett be.

Egy belsőbb űrvidék jó 20 km távolságban délebbre, Gálszécs magasságában rajzolódik ki. A majdani gálszécsi uradalom két tartozéka, Albény és Tehna 1245. évi határjárása Szécsről keletre, a Tornava patak és a Tapoly közén említ szomszédos űrnépeket (*populi spiculatorum*).<sup>275</sup> Ez a délibb „űrmező” dél felől Vécsével (*terra Weyche*) volt határos, mely föld — a Tapoly és az Ondava közén — még valamikor az 1217 előtti időben a zempléni vár tartozéka volt (*ad castrum Zemplen prius pertinens*). Vécsétől keletre terült el az utóbb Nagyazar határába beolvadt Galacs várföld (*terra vacua castris de Zemlen Galach vocata*), nyugatra pedig a nyilvánvalóan várbirtokon kialakult korai piachely, *villa Vasarhel* (1220).<sup>276</sup> Ennek déli szomszédságában, az Ondava völgyében a Karácsonyi János által érvként felhozott *Újór* egészíti ki a képet, hogy valóban volt egykor a zempléni várnak egy összefüggő birtokcsoportja ezen a tájon. Ez a tömb azonban határvédelmi szerepében „újnak” meglehetősen régen számíthatott, mert 1200 körül már javarészt el volt adományozva.

Az említett Vécsé már 1217 előtt annak a Péter *comes*nek az adományföldje volt, aki interregnum majdani zempléni főszereplője, Petenye fia Péter dédapja volt.<sup>277</sup> A jelek szerint éppen ezzel az adománnyal kezdődött meg a majdan, elkobzásakor (1317) 18 falut felölelő gálszécsi uradalom évszázados összekovácsolása; a korai szerzeményeket ugyanis egy később-

274 Leszna és Csemernye 1254. évi határjárásakor (ld. az előbbi jz.) a nyugat felől szomszédos *Gopol comes*en (= Bogát–Radvány nembeli Morvai Gyapoly Rákóc és Körtvélyes birtoka. K. I. 258–259.) és e kettőn kívül más birtokszomszéd még nem volt. — 1219: Hyscen (VR. 226 (202); 1254: *filii Hylen*). Az utóbbi a valószínűbb névforma: ld. még egy másik várjobbágy *Scentus* nevét (1220: VR. 256 [275.]). A ragadványnév szintén orosz etnikumra látszik utalni: „hitetlen”, vagyis: nem pogány, hanem szikizmatikus.

275 1245: a föld a *Budrug* folyásától (mely megjelölésen a jól értelmezhető, részletes helyrajzból következtetve ez esetben kétségtelenül a Tapoly értendő) a Tornava patakig terjedt; a határ Vécsétől (*terra Veicha*) északra *tendit superius Turnam, ubi commetanei sunt populi spiculatorum*. Cod. Slov. II. 132.

276 VR. 256 (276). A pápai tizedjegyzékben de Loco Fori. Mon. Vat. I/1. 328. Vécsére és Galacsra ld. alább 277, 280. jz.

277 1217: Péter *comes* adományt tett egy serviensének *de terra sua Weyche vocata ad castrum Zemplen prius pertinente, quam antea donatione possidebat*. Reg. Arp. 338. Petenye fia Péter családjának genealógiája az irodalomban tisztázatlan, s nem is egyszerű, mert négy generáció viselte egymás után a Péter nevet. Az először 1217-ben említett Péter fia volt az a *Petrus comes filius Petri*, aki IV. Béla engedélyével Albényt és Tehnát 1245-ben megvásárolta (275. jz.), s akiről éppen Albény és tartozékai (*possessiones Alburn et ad ipsam pertinentes*) kapcsán egy 1300. évi oklevél pontos felvilágosítást nyújt: *vigore privilegii Bele regis ... magistro Petro dicto Folthus, avo eiusdem magistris Petri* [= Petenye fia Péter]. DF. 209 819.

bi oklevél (1308) összefoglalóan „Terebes alatti” birtokként emlegeti.<sup>278</sup> Éppen az összekovácsolás egyik mozzanata volt, hogy az imént említett Albényt és Tehnát Gálszécs szomszéd-ságában Vécse adománybirtokosának, Péter *comesnek* fia („Foltos”) Péter megvásárolta (1245). E falvak eredetileg egy másik korai adománybirtokos szerzeményei voltak: ama Kaplyon nembeli Andornoké — a századvégen élt „Terebesi” II. Andornok nagyapjává —, aki már 1217 előtt adományban bírta azt az erdőséget („Andornok erdeje”), melyből a tágas határu Terebes nőtt ki.<sup>279</sup> A harmadik birtokszerző e tájon a késő-középkori Azari-Pelejtei rokonság őse volt; Zochud fia Martonos mint „saját földjeitől mindenfelől körülvevett”, kiürült birtokrészét kérte fel adományba a Nagyazar melletti Galacs várföldet.<sup>280</sup> Újór a negyedik birtokszerző, a Bogát–Radvány nemzetség őseinek egyik adománytömbjével (Lazony, Berettő) esett ki a várföldi állományból. Az őrvonal egész állaga tehát legkésőbb a 12–13. század fordulóján magánbirtokba jutott; az 1245. évben említett örtelep már csak elszigetelt maradvány lehetett.

Hogy ez a belsőbb őrvonal valamikor a 12. században számíthatott „újnak”, melytől északra — az akkori gyeplévé — a királyok úgy adományozták el a lakatlan földeket, ahogy majd IV. Béla és IV. László osztogatta el az egész külső gyeplévé a kései Árpád-kori őrvonaltól északra, azt a két őrvonal között kitöltő három birtoktömb eredete plasztikusán mutatja. Az egyik a Bogát–Radvány nemzetség adományföldjeinek legészakibb csoportja (Morva, Rákóc, Körtvélyes), ahol Rákóc felett a Lesznával nyugatról határos rész *Gyapul* neve beszédesen mutatja, hogy maga az eladományozás akkor következett be, amikor a vidék még gyeplévé volt.<sup>281</sup> A másik tömb, a keleti szomszéd (Szuha és Pazdics földek), egy 1315 előtt kihalt család Merse nevű őseinek szerzeménye volt, aki a nemzedékrendből következően 1200 táján vagy korábban élt; a föld északkeleti szegélyén, a Laborc mellett említett *Merse-gepu* helynév<sup>282</sup> ugyanarra utal, mint az előbbi. A harmadik, a területe zömében — öt falu határával — már Ung megyébe átnyúló Mihály *predium* (Nagyimihály) ama Szoboszló fia Péterről származott át a Nagymihályiak őseire (1248, 1249), akinek őse, Apa bán II. Géza

278 1308: *de aliis possessionibus suis hereditariis infra Terebes existentibus*. Reg. Slov. I. 254 (555). Ide tartozott a Bodroghközben a már Petenye által bírt Rozvány és Salamon, Záhony (W. X. 283; DF. 209 819) továbbá Kiszte (Reg. Slov. I. 254 (555), Kásó, Szöllőske (W. X. 314). Gálszécs és Vécse körül már 1245-ben birtokolt *Folthus* Péter, de Szécs még nem volt birtokában (*tenet metan cum Petrus et Zech*. Cod. Slov. II. 132); ez legkorábban 1297-ben tűnik fel Petenye fia Péter birtokai közt (W. X. 283). Az említett oklevelek (ld. még 1306: Reg. Slov. I. 200 (432, 433) kivétel nélkül arról tanúskodnak, hogy azon a tájon, ahol a dédapa megvetette a lábát, Petenye fia Péter céltudatos cserékkel kerekítette ki a gálszécsi uradalmat. Ennek állagára 1321: Reg. Slov. II. 284 (624). — A *possessio hereditaria* minősítés nem kell, hogy megtévessen: az adománybirtok átminősítése ahhoz hasonlóan történhetett, ahogy a jeszenő-homonnai uradalom (*possessio Gyepuel*) esetében IV. László 1283-ban kijelentette: *agnoscens ipsam eidem magistro Petro hereditario iure atinere*. Reg. Arp. 3258.

279 Vécse 1217. évi határa (ld. 157. jz.) az Ondavától (*a fluvio Budric*) *ad finem silve Andornici* és Ruzska határig terjedt; kétségkívül Terebes földjéről van szó. Vö. Terebes 1328. évi részletes határjárásával DF. 209 870. A Zemplénbe átszármazott Kaplyon nembeli Andornokra és leszármazottaira K. II. 290.

280 [1270-1290]: *terram vacuum castri de Zemlen Galach vocatam, terris suis undique circumdatam*. Károlyi. I. 19. (Reg. Arp. 3596). — 1324: Zochud fia Martonos unokája és dédunokája, pelejte (de Pelehte) nemesek *possessionem ipsorum Galach vocatam* leánynegyed fejében engedték át (K. I. 60.); fekvésére 1324/1351: a Pelejteiek átengedik Nagyazart *simulcum quadam particula terre de terra Galaach ad eandem possessionem Noghazar applicata*. Károlyi. I. 192. Ld. még 1327: uo. I. 64.

281 1335: Leszna nyugati határosa — Rákóci Balázs birtoka — Rákóc falu felett *possessio Gyapul*. Sztáray I. 266. Vö. *VI. Smilauer*: i. m. 239. A név szabályos fejleménye a „gyeplévének”, ld. *Gyapal* 1393 (fentebb 151. jz.).

282 1301: *Mersegepu* a Sztárából kihaladt Felzbugya (*terra Fulzbugya ... certis metis ... de Stara distincta et separata*) határosa a Laborc völgyében. Sztáray. I. 38. Vö. *VI. Smilauer*: i. m. 247, 251. — A családra 1266: Sztáray. I. 10; 1315: Reg. Slov. II. 22 (4); 1322: uo. 382 (849).

király előkelői közé tartozott a 12. század közepén.<sup>283</sup> Hogy ez az adománytömb még a 12. században formálódott ki, s azon még a 12. században jöttek létre falutelepülések, azt félreérthetetlenül igazolja, hogy éppen Újór és a szóbanforgó tömb közt alakult ki még valamikor az 1220 előtti időben Vásárhely.

A területi képlet másként nehezen magyarázható, mint hogy időben is három fázisban jött létre. 1. Az államszervezés idején az őrvonal még valóban a vázolt „belső” őrvonaltól is délre, nem messze Zemplénavártól húzódnak. 2. Utóbb, talán 1100 körül épült ki a Tapoly és az Ondava völgyét Galacs (Nagyazar) — Vécese — Vásárhely — Újór (Lazony, Berettó) vonalán lezáró „új” őrvonal, majd ezt követően az ettől északra eső „gyepűelve” eladományozásra került. 3. 1200 körül toldódhatott ki a határvédelmi szervezet még északabbra, Hosszúmező — Órmező — Sztára vonaláig, a *Wekercapua* magasságába, melyet a királyi hatalom tartott is a tatárjárás utáni időkig, miközben eladományozta az elavult őrvonalat, és hozzáfogott a legfelsőbb gyepűelve nagy tömbökben való elosztogatásához is. Ha feltevésünk helytálló, hogy a várjobbágyok sorában az 1219. évben szereplő *Hyscen* másolási hiba *Hyllen* helyett, akinek fiai e felső tömbben tűnnek elő 1254-ben, akkor közvetlen támpontunk is van arra, hogy e legészakibb őrvonal 1200 körül épült ki.

Az államszervezés-kori őrvonal sejthető magasságát Velejte,<sup>284</sup> a Bodzásújlak melletti Szürnye<sup>285</sup> és az Abara melletti Haradicsa (*Gragyssa*)<sup>286</sup> várföldek jelzik — mindössze 10–15 km távolságban Zemplénavár felett. A Terebes alatti Haradicsa (*Haradischa*)<sup>287</sup> ide vonása már kétséges, mert a *g-h* hangváltás utáni állapotot tükröztet, a terebesi vártól is nyerhette nevét. Sok várföld okleveles említését Felső-Zemplénnek ezen a legdélibb részén a dolog természetéből következően eleve nem várhatjuk. Ha a határvédelem fokozatos feljebb nyomulásának és a királyi adománypolitikának fentebb vázolt kapcsolata helytálló, egészen természetes, hogy az okleveles korban e tájon már csupa magánbirtokkal találkozunk, melyeknek eredete az írástalanság homályába vész, olyannyira, hogy a korai adománybirtok a régiség folytán már át is minősült „öröklött birtokká” (*terra, possessio hereditaria*).<sup>288</sup> Nem csodálkozhatunk tehát, ha nemcsak Petenye fia Péter itteni birtokainak (Szöllöske, Kásó, Kiszte) eredete burkolózik homályba, hanem a Bogát–Radvány (Cselej, Izsép, Mihályi stb), a Tolcsva (Nagytoronya, Csergő, Gercsely) és a Gutkeled (Ráska, Málca, Márk, Butka) nemzetség birtokainak eredete is: mind korai adományföldek lehettek. De még ha feltesszük is, hogy e Zemplénavár feletti vidék egy része szervezett módon, falutelepülések formájában a várföldi állományhoz tartozott a 11. században, elég a térképre nézni, hogy nyilvánvalóvá legyen: ez a terület még csak egy lapon sem említhető Zemplénavár déli nagy tartozéktömbjével, a szerencsi kerülettel.

283 Sztáray. I. 3-9. Vö. K. II. 298; Engel Pál: Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond korban. In: Századok 119 (1985) 37.

284 1220: *villa Velchea* VR. 256 (276) várföldi jellegére csak abból következtethetünk, hogy *pristaldus* került ki belőle.

285 [1067]/1267: Scyrnik Aba nembeli Péter *comes* adománybirtokai közt. W. I. 24.

286 [1263-69]: lakatlan várföld az Ung megyei Bés mellett. K. I. 5; fekvésére 1423: DF. 209 680 (Abara és Ráska határosa a Laborc mellett.)

287 1454: Cs. I. 350.

288 Pl. 1298: Petenye fia Péter *de terra sua hereditaria Zeleus* adott adományt serviensének. W. X. 314. Ez a zempléni birtokszerző csereügyleteiben általában *possessio hereditariának* nevezte birtokait, több esetben azonban annak kiemelése, hogy ama határok közt adja át, ahogy „már atyja is” bírta (pl. Kásó vagy Rozvány esetében DF. 209 819; W. X. 283) arról árulkodik, hogy a szerzett birtok ahhoz hasonlóan minősült át, ahogy más esetben (1283) magával a királlyal minősíttette át a birtoklási jogalapot. Vö. 278. jz.



## RÖVIDÍTÉSEK

A. = Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I-VII. Bp. 1878-1920.

AZT. = Adalékok Zemplén vármegye történetéhez

BARTAL, Gloss = : Glossarium mediae et intimae latinitatis regni Hungariae. Condidit Antonius Bartal. Lipsiae-Budapestini, 1901.

CIH = Corpus Iuris Hungarici. Magyar törvénytár 1000-1895. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1899.

Cod. Slov. = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. 1. Ed. Richard Marsina. Bratislava, 1971.

CS. = Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1890-1913.

Csáky = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I/I-III., V. Bp. 1919. (A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története. I. Oklevéltár) Kiadta Bártfai Szabó László.

F. = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I-XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829-1844.

GY. = Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 1-3. Bp. 1963., 1987.

H. = Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I-V. Kiad. Nagy Imre et al. Győr, Bp. 1865-1891.

Kállay. = A nagykállói Kállay-család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai.) I-II. Bp. 1943.

KANDRA, 1883. = Kandra Kabos: A Somboly-pankotai főesperesség. In: Századok 17 (1883), 582-592.

K. = Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I-III. Bp. 1900-1901.

Károlyi = A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. Sajtó alá rend. Géresi Kálmán. I-V. Bp. 1882-1897.

Lipszky = Repertorium locorum obicetorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confiniorum militarium magni item principatus Transylvaniae occurrentium, quas aeri incisus vulgavit Ioannes Lipszky de Szedlicsna. Budae 1808.

MES = Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I-III. Ed. Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1874-1924.

MHH = Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelmi emlékek

MOLNÁR, 1967. = MONAR Vera: A sárospataki rotundáról. In: Móra Ferenc Múzeum évkönyvei. 1966/67. 152-158.

Mon. Vat. = Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Ser. I. 1-4.. Bp. 1885-1891.

Mon. Vespr. = Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. I-IV. Közrebocsátja a Római Magyar Történelmi Intézet. Bp. 1896-1908.

Reg. Arp. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I-II/1. Szerk.: Szentpétery Imre. Bp. 1923-1943.; II/2-3. Szerk.: Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1961.

Reg. Slov. = Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. 1. Red. Vincent Sedlák. Bratislava, 1980.

SRH = Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Ed. Emericus Szentpétery. 1-2. Bp. 1937-1938.

Sztáray = A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. Szerk. Nagy Gyula. I-II. Bp. 1887-1889.

TT. = Történelmi Tár.

VR. = Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt. Kiad. Karácsonyi János és Borovszky Samu. Bp. 1903.

W. = Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. I-XII. Pest-Bp. 1860-1874.

Z. = A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. Szerk. Nagy Imre et al. I-XII. Pest-Bp. 1871-1931.

ZS. = Zsigmondkori oklevéltár. Összeállította Mályusz Elemér. I-II. Bp. 1951-1958.